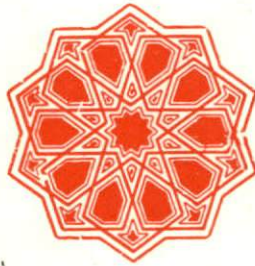

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

Doç. Dr. Gültekin ORANSAY

Doç. Dr. Esat COŞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA - 1976

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri</i>	1
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>İslâmda Kadın Hakları</i> ..	37
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Rights of Woman in Islam</i> ..	45
Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>Ibn Şihâb Ez-Zuhurî</i>	51
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Allah-İnsan İlişkisi</i>	85
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Dinî Folklor veya Dinî-Manevî Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde bir Araştırma</i>	123
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Şahsiyet Terbiyesinde Dinî Kültürün Rolü</i>	143
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Türk Din Musikisi Tür, Makam ve Usullarının Kodlanması</i>	151
Doç. Dr. Mehmet S. HATİBOĞLU, <i>İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kıyâsı</i>	185
Doç. Dr. Halûk KARAMAĞARALI, <i>Kaysrideki Hunad Camiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar</i>	199
Doç. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI, <i>Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında</i>	247
Doç. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI, <i>The Order and Convent Art From XIIth to XVIth Centuries in Anatolia</i>	277
Dr. M.Rami AYAS, <i>Mehmed İzzet Bey'in Bir Yazısı</i>	285
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'âdet kavramı</i>	303
Dr. Beyza BİLGİN, <i>İmam Hatip Lisesinde Uygulama Dersleri</i> ..	317
Dr. Etem Ruhi FIĞLALI, <i>İbâdiye'nin Siyasi ve İtikâdî Görüşleri</i>	323

	Sayfa
Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Hacr</i>	345
Dr. Ahmet UÇUR, <i>Yavuz Sultan Selim ile Kırım Hanı Mengli Giray ve Oğlu Muhammed Giray Arasında Geçen İki Konuşma</i>	357
Dr. Ahmet UÇUR, <i>Yabancı Bir Yazarın Atatürk Hakkındaki Düşünceleri</i>	363
Çeviren: M. Turhan ÖZDEMİR, Hartmut SCHÖKEL <i>Sumer Dini</i>	367
Çeviren: Dr. Günay TÜMER, Lewis HODOUS <i>Konfüçyüs Dini</i>	391

KİTAP TANITMA VE TENKİTLER

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Er-Râzî Müfessiren</i>	411
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Modern Dünyada İslam Vahyi</i>	415
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Kitâbu'l-Cihâd</i>	421
Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>L'Identité Culturelle de l'Islam</i>	425
Dr. Günay TÜMER, <i>Beyrunî'ye Armağan</i>	429

İBN ŞİHĀB EZ-ZUHRĪ

(50-124 H)

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

Medīne ve Şām'ın meşhur hadis imamlarından Hafız Ebū Bekr Muḥammed İbn Muslim İbn 'Ubeydillah İbn 'Abdillah İbn Şihāb İbn 'Abdillah İbn-i-Ḥārīṣ İbn Zuhra İbn Kilāb İbn Murra el-Ḳuraşī ez-Zuhrī¹, Hicretin 50. yılında Medīne'de dünyaya gelmiştir². Ḳuraş'ın büyük âlelerinden biri olan, Hazreti Peygamberin annesi Āmine ile diğer birçok sahabenin mensub bulunduğu Zuhra İbn Kilāb İbn Murra'ya nisbetle Zuhrī adıyla şöhret kazanmış, bazan da dedesinin dedesine nisbetle sadece İbn Şihāb denilmiştir. Baba tarafından dedesinin babası olan 'Abdullah İbn Şihāb, müşriklerle birlikte Bedr gazvesine katılanlardan, Uhud'da ise, Hazreti Peygamberi gördükleri anda öldürmeğe yemin edenlerden birisi idi³. Rivayet olduğuna göre, Zuhrī'ye "ceddin Bedr gazvesine iştirak etti mi?" denildiği zaman "evet, ama bu taraftan..." diye cevap vermek suretiyle ceddinin müşrikler safında yer aldığını açıklardı⁴. İbn Hacer, 'Abdullah İbn Şihāb'ın sonradan müslüman olduğunu ve Mekke'de öldüğünü söyler⁵.

1 Zuhrī'nin tercemesine yer veren başlıca kaynaklar şunlardır: Ez-Zehebi, *Tārīḫü'l-İslām ve ṭabaḳātu'l-meşāhīr ve'l-a'lām*, V.136-152; ez-Zehebi, *Tezkiratu'l-ḥuffāz* (Ḥaydarābād 1375/1955), I.108-113; Ebū Nu'aym el-İşbahānī *Ḥilyetu'l-evliyā' ve ṭabaḳātu'l-aşfiyā'* (Mısır 1352/1933), III.360-381; İbn Haceri'l-'Askalānī, *Tehzibu't-tehzīb* (Ḥaydarābād 1326), IX.445-451; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (Leiden 1912), II-2, 135-136; İbn Ebi Hâtım er-Râzī, *Kütübü'l-Cerḥ ve't-ta'dül* (Ḥaydarābād 1372/1953), IV-1, 71-74; İbn Keşir, *el-Bidāye ve'n-nihāye fi't-tārīḫ* (Mısır?), IX.340-348; İbn Ḥallikān, *Vafeyātu'l-a'yān ve enbā' ebnā'i-z-zamān* (Ḳāhire 1367/1948), III. 317-319.

2 Bazı haberler, doğum tarihi olarak 51'i, diğer bazıları ise 56 ve 58'i verirler; fakat umumiyetle tercih edilen tarih 50'dir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzīb*, IX.450; İbn Keşir, *el-Bidāye*, IX.341.

3 İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, IV-1, 92; İbn Hacer, *el-İşābe*, II.325; İbn Ḥallikān, *Vafeyāt*, III. 317; İbnü'l-İmād, *Şezeratu'z-zeheb*, I.163.

4 İbn Ḥallikān, *Vafeyāt*, III.317-318.

5 Bkz. *el-İşābe*, II.325.

Bu adı geçen ‘Abdullah’ın ‘Abdu’l-Cân isminde bir de küçük kardeşi vardı ve her ikisinin anası ‘Utbe İbn Mes‘ūd’un kızı oluyordu. ‘Abdullah, bidayette müşrikler safında yer almış ve Hazreti Peygambere karşı dövülmüş olmakla beraber, kardeşi ‘Abdu’l-Cân, kadimen İslâm’a girmiş ve ismi Hazreti Peygamber tarafından ‘Abdullah olarak değiştirilmiştir. İbn Hacer’e göre bu ‘Abdullah, Habeşistan’a hicret edenler arasında bulunmuş, dönüşünde, Medîne’ye hicretten önce vefat etmiştir⁶. İbn Sa’d ise, ‘Abdullah’ın Habeşistan’a yapılan iki hicretten önce Mekke’de vefat ettiğini ileri sürer⁷. Maamafih, onun Mekke’nin fethinden sonra öldüğünü ileri sürenler de vardır⁸.

Hakkında açıklayıcı bilgiye rastlanmamakla beraber, ‘Abdullah ismini taşıyan her iki kardeşin çocukları arasında evlilik yolu ile ayrı bir yakınlık vücut bulmuş olacaktır ki, bu evlilikten meşhur hadişimiz İbn Şihâb ez-Zuhrî dünyaya gelmiştir. Bu bakımdan, Zuhrî’nin nesebi ana tarafından kadimen müslüman olan ‘Abdullah (‘Abdu’l-Cân) a, baba tarafından ise, bidayette müşrikler safında yer alan ve sonradan müslüman olan diğerinin ağabeyi ‘Abdullah’a ulaşır ve her iki neseb, babaları Şihâb’ta birleşir.

Zuhrî’nin dedesi ‘Ubeydullah İbn ‘Abdillah’a *İşâbe*’de işaret olunmakla birlikte hiç bir malumat verilmez⁹. Babası Muslim İbn ‘Ubeydillah ise, ‘Abdullah İbnü’z-Zubeyr ayaklanmasında (63-73 H.), Muş‘ab İbnü’z-Zubeyr ile birlikte emevilere karşı dövüşenler arasında bulunmuştur¹⁰. Nitekim, ileride de temas edeceğimiz vechile, Zuhrî, Şâm’da Halife ‘Abdu’l-Melik ile ilk defa karşılaşılıp da kendisini tanıttığı zaman, Halife ona “evet, fitnede bize karşı isyan edenlerden” diyerek babasını hatırladığını belirtmek lüzumunu hissetmiştir¹¹. Maamafih, onun bu fitne ile ilgi derecesini, vefat tarihini, nerede ve ne şekilde vefat ettiğini tesbite yardım edecek herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır.

Zuhrî’nin, kendisinden büyük ‘Abdullah İbn Muslim adında bir de kardeşi olduğu bilinmektedir. Tercemesini veren İbn Hacer¹², onun, İbn ‘Omer ve Enes İbn Mâlik’ten hadis rivayet eden bir tâbiî olduğunu, ayrıca iki karde-

6 Aynı yer.

7 *Tabakât*, IV-1, 93.

8 Bkz. İbn Hacer, *el-İşâbe*, II.325.

9 Bkz. II.438.

10 İbn Hallikân, *Vafeyât*, III.317.

11 Ebû Nu‘aym el-İşbahânî, *Hilyetu’l-evliyâ’*, III.368; ez-Zehbî, *Târihu’l-İslâm*, V.139, 146; İbn Keşir, *el-Bidâye*, IX.346.

12 Bkz. *Tehzib*, VI.29 Keza bkz. İbnü’l-‘İmâd, *Şezerât*, I.163.

şin de birbirlerinden hadis aldıklarını ve 'Abdullah'ın Zuhri'den önce vefat ettiğini belirtir. Bazı münferid haberlerden, 'Abdullah'ın oğlu Muhammed¹³ in, amcası Zuhri'nin, sonraları Ummu'l-Haccâc künyesiyle çağırılacak olan kızını alarak ona damat olduğu anlaşılmakta ise de¹⁴, âileye ışık tutacak fazla bir bilgiye rastlanmaz.

Zuhri'nin diğer âile ferdleri hakkında da hiç bir bilginiz yoktur. Şâm'da, Halife 'Abdu'l-Melik ile ilk karşılaşmasında, kendisine divandan maaş bağlanmasını dilediği zaman söylediği "yâ Emîre'l-Mu'minin: ehlimi bırakıp geldim; onlar öyle bir ihtiyaç içindedirler ki, Allah'tan başka kimse bilmez... Kendilerine hizmet edecek kimseleri yok. Yalnız kız kardeşim onların ununu öğretür, hamurunu yoğurur, ekmeğini pişirir..." sözleri de¹⁵, onun bir de kız kardeşi bulunduğunu açıklamaktan öte bir bilgi temin etmez.

Maamafih, Zuhri'nin âilesi hakkında fazla bir bilgiye sâhip olmasak bile, bilebildiğimiz en mühim husus, babasının vefatından sonra, geride fakru zaruret içinde kıvranan bir âilenin kalmış olmasıdır. Dikkat çekici diğer bir husus da, bu fakirliğe paralel olarak, Zuhri'nin hemen bütün hayatını borç içinde geçirmesi ve binlerle ifade edilen bu borçların, zaman zaman, meclislerinde bulunduğu Emevî halifeleri tarafından ödenmesidir. Zaten onun halifelerle ittisali oldukça erken bir devirde başlamıştır. Eğer, kendisinden gelen ve henüz bülûğa erdiği sıralarda Mervân'ı ziyaret ettiğini açıklayan bir haber¹⁶ nazarı dikkata alınacak olursa, onun henüz onbeş yaşlarında iken Halife Mervân'ın huzuruna çıktığını kabul etmek gerekir; zira Mervân İbnu'l-Hakem, Mu'âviye II.nin ölümü üzerine 64-65 H. seneleri arasında hilâfet makamına geçmiş ve bu makamda ancak dokuz ay kadar kalmıştır. Zuhri'nin 50 H. senesinde doğduğu kabul edilirse, Halifeyi ziyaretinin onbeş yaşları civarında iken vukubulduğu anlaşılır.

Zuhri'nin her hangi bir geliri bulunmamasına ve fakir bir hayat sürmesine rağmen, büyük rakkamlarla zikredilen borçlarının hiç eksilmemesinde, ashabın sık sık açıklamayı ihmal etmedikleri sehavetinin, yani cömertliğinin büyük rol oynadığına şüphe yoktur. Nitekim el-Leyṣ İbn Sa'd (Ö.175 H.)

13 Tercümesi için bkz.İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.278-280; ez-Zehabi, *Mizānu'l-i'tidāl*, III.592.

14 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.279.

15 Bkz.Ebū Nu'aym, *Hilye*, III.368.

16 Bu haber için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.451.Maamafih ez-Zehabi, bu rivayetin garib ve Yaḥyâ İbn Bukeyr'den naklen batıl olduğunu söyler; bkz.*Târîh*, V.147.

“Zuhrî'nin, gördüğü kimselerin en cömerdi olduğunu, kendisine gelen herkese verdiğini, elinde bir şey kalmadığı zaman da borç tedarik ettiğini” söyler¹⁷. Keza meşhur talebesi İmam Mâlik İbn Enes (Ö.179 H.) e göre de Zuhrî, insanların en cömerdi (aşha'n-nâs) dir¹⁸. Rivayet olunduğuna göre, kendisinden hadîs almaya gelenlere ikramda bulunur. “bizim taamımızdan yemeyen kimse, bize bir daha yaklaşmasın” derdi¹⁹. Bir su kıyasına inmişti; su sâhipleri, ona, on sekiz yaşlı kadından bahsederek bakacak kimseleri bulunmadığından şikâyet ettiler. Zuhrî on sekiz bin borç buldu ve bu para ile yaşlı kadınlardan her birine bir hizmetçi tahsis etti²⁰. Bu ve zikrine lüzum görmediğimiz dikkat çekici diğer misaller gözönünde bulundurulusa²¹, Zuhrî'nin borç içinde nasıl bir hayat sürdüğünü anlamakta güçlük çekilmez. Onun, eline geçen parayı ihtiyaç sâhiplerine dağıtırken, borcunu hatırlatarak biraz daha ihtiyath davranmasını tavsiye edenlere omuz silkip “bir torunum var; o da fâsik. Ona benden bir dirhem miras kalmasa umurumda değil” demesi²², maddeye hiç değer vermediğinin dikkata şayan bir örneğini teşkil eder. ‘Amr İbn Dînâr, Zuhrî nazarındaki bu madde değerini, garib bir espri ile ifade etmiş ve Zuhrî'nin “dinar ve dirheme bir hayvan sineği kadar bile değer vermediğini” söylemiştir²³. Velhasıl Zuhrî, tecrübelerin cömerdliğe fayda vermediği inancı içinde²⁴, fakirlikle el açıklığını birarada yürütebilen bir insan olarak yetişmiştir.

‘Abdullah İbn’z-Zubeyr ayaklanmasına katıldığını ve fakat vefatı hakkında hiç bir bilgiye sâhip bulunmadığımızı daha önce kaydettiğimiz babası Muslim İbn ‘Ubeydillah’ın, Zuhrî'nin tahsili ve yetişmesi üzerinde ne derece rol oynadığı da bizim için meçhuldür. Fakat ister onun teşvikiyle olsun, ister olmasın, Zuhrî de her müslüman çocuk gibi, ilk tahsiline Kur’âm Kerimin hıfzı ile başlamıştır. Büyük kardeşinin oğlu Muḥammed İbn ‘Abdillah tarafından verilen bir haberdan öğrendiğimize göre²⁵, hıfz işini 80 gecede tamamlanmış, daha sonra da kavminin nesebini öğrenmek için ‘Abdullah İbn Şa‘lebe

17 Ez-Zehabî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I.109.

18 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.449.

19 Ez-Zehabî, *Târîh*, V.142.

20 Aynı eser, V.150.

21 Diğer misaller için bkz. aynı yer.

22 Aynı eser, V.142.

23 Aynı eser, V.150; *Tezkira*, I.109; İbnu'l-‘Imâd, *Şeşerât*, I.162.

24 Ez-Zehabî, *Târîh*, V.150.

25 Aynı eser, V.137; *Tezkira*, I.110.

İbn Şu‘ayr el-‘Adevî²⁶den ders almağa başlamıştır. Bu derslerin ne kadar devam ettiğini bilmiyoruz; fakat, her halde neseb hakkında çok şeyler öğrenmiş olacaktır ki, ulemanın Zuhri’yi medihlerinde konu ile ilgili beyanlarını kolaylıkla tesbit etmek imkânı hasıl olmuştur²⁷.

Maamafih, Zuhri’nin, ‘Abdullah İbn Sa‘lebe’nin ensabla ilgili derslerini sonuna kadar takip etmediğini ve bir müddet sonra onu terkedip gittiğini görüyoruz. Bu hâdiseyi kendisi şöyle anlatır: “Genç bir delikanlı idim. Ne malım vardı, ne de divandan bana tahsis edilmiş bir para. ‘Abdullah İbn Sa‘lebe İbn Şu‘ayrel-‘Adevî’den kavmimin nesebini öğreniyordum. Onu iyi bilen (âlim) bir zât idi; zira bu kavme mensub bir kız kardeşin oğlu, aynı zamanda onların halifi (ahidlisi) idi. Bir gün bir adam geldi ve ona talâk hakkında bir mesele sordu. İbn Sa‘lebe bu adama Sa‘id İbnu’l-Museyyib’i işaret etti ve ona gitmesini salık verdi. Kendi kendime şöyle dedim: Hazreti Peygamberin, başını meshettiğini bilip de bunun ne olduğunu idrak edemeyen bu yaşlı adamla birlikte kendimi görmüyor muyum?²⁸ İbn Sa‘lebe’yi terkettim ve sual soran adamla birlikte Sa‘id İbnu’l-Museyyib’e gittim. Sonra ‘Urva, ‘Ubeydullah, Ebû Bekr İbn ‘Abdirrahman İbni’l-Hâriş’le birarada bulundum. Fıkhumu geliştirdim ve Şâm’a gittim...”²⁹

Zuhri’nin kendi ağzından naklettiğimiz bu ifadeler, hayatının ilk devresi diyebileceğimiz mühim bir kısmına ışık tutacak bir mahiyet arzeder. Önce şu husus iyice anlaşılmalıdır ki, Kur’ânı Kerîmi 80 gecede hıfzettikten sonra ilim tahsiline başlamanın gereğine inanan Zuhri, bu maksatla, çocukluğunda Hazreti Peygamberin duâsına nâil olmuş yaşlı bir zattan neseb öğrenmiştir.

26 Tercümesi hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, V.165-166; *el-İşâbe*, II. 285. İbn Hacer’in verdiği bilgiye göre ‘Abdullah İbn Sa‘lebe, hicretten önce dünyaya gelmiş, 87 veya 89 senesinde vefat etmiştir. Fitr sadakasıyla ilgili bir hadisi Hazreti Peygambeden rivayet etmişse de bu rivayetin mursel olduğu ve Hazreti Peygamberle sohbeti bulunmadığı ileri sürülmüştür. Bununla beraber küçük yaşta iken, Fetih sıralarında, Hazreti Peygamber onun yüzünü ve başını meshetmiş, hakkında duâda bulunmuştur.

27 Meselâ el-Leyş İbn Sa‘d (Ö.175) tan şu haber nakledilmiştir: “Bütün ilimleri kendisinde cemedem Zuhri gibi bir âlim görmedim. Tergîbten rivayet etse, işte yalnız bu sahanın adamı, dersin. Arap’tan ve ensâbtan söz etse, yalnız bu sahada mütehasıs olduğunu söylesin. Kur’ân ve Sunnetten bahsetse, yine aynı”. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.449; ez-Zehbî, *Tezkira*, I.109. Bu sözlerde Zuhri’nin ensab ilmindeki yüksek mertebesini açıkça görmek mümkündür.

28 Bkz.26 No.lu not. İbn Hacer, el-Buhârînin sahîh bir senedle İbn Şihâb’tan naklettiği bir habere işaret eder ve ‘Abdullah’ın, İbn Şihâb’ın dayısı olduğunu ve ondan ensâb öğrendiğini kaydettikten sonra mezkûr haberi verir. Bu habere göre Zuhri, ‘Abdullah’a fıkıhla ilgili bir sual sormuş, o da onu Sa‘id İbnu’l-Museyyib’e göndermiştir.

29 Ez-Zehbî, *Târîh*, V.138.

Ancak bu öğrenim devam ederken, belki de gözünde çok büyüttüğü bu yaşlı zâtın, talâkla ilgili bir meselenin hallini Sa'îd İbnu'l-Museyyib'e havale etmesi, onun intibaha gelmesine vesile olmuş; her şeyin neseb ilminden ibaret olmadığını, dinde "tefaḳḳuh" etmenin de zorunlu bulunduğunu idrak ederek, neseb ilmi hakkında öğrendikleriyle yetinmiş ve Sa'îd İbnu'l-Museyyib'e gitmiştir. Bunu, Zuhri'nin hadis ve fıkıh tahsiline yönelişinin başlangıcı saymak mümkündür. Zira Sa'îd, Medine'nin meşhur fakihlerinden birisi idi. Hazreti Peygamberin, 'Omer İbnu'l-Hattâb'ın ve 'Osman İbn 'Affân'ın kaza ve kararlarını ondan daha iyi bilen bir kimse yoktu. Hadis sahasında da benzeri bulunmayan bir imamdı³⁰. Zuhri, kendi ifadesine göre, bazan tek bir hadis için onu üç gün takip ederek³¹ sekiz sene boyunca onun yanında kalmış³² ve ondan hadis dinlemiş, fıkıh tahsil etmiştir. Bu arada, ilmini, kovaların çekmesiyle suyu tükenmeyecek bir kuyuya benzettiği 'Urva İbnuz-Zubeyr (Ö.94)³³, 'Ubeydullah İbn 'Abdillah İbn 'Utbe İbn Mes'ûd (Ö.98)³⁴, Ebû Bekr İbn 'Abdirrahman İbni'l-Hâriş (Ö.94)³⁵ ve Ebû Seleme İbn 'Abdirrahman (Ö.94)³⁶ gibi tâbi'ünün ileri gelen fakih ve âlimlerinden ders almış, hadis işitmiştir³⁷. Kendisinden gelen bir rivayette onun, 'Urva İbnu'z-Zubeyr, Sa'îd İbnu'l-Museyyib, Ebû Seleme İbn 'Abdirrahman ve 'Ubeydullah İbn 'Abdillah'tan bahisle "dört kişi vardır ki, bunları ilim yönünden birer deniz gördüm" dediği zikrolunur³⁸.

Zuhri'nin bu gibi kimselerden hadis öğrenmek için çok defa kapılarında bir hizmetçi gibi beklemesi de dikkat çekicidir. Yukarıda ismi geçen 'Ubeydullah İbn 'Abdillah için Zuhri kuyudan su çeker ve ona taşırdı. Kapıda beklediği sıralarda 'Ubeydullah, câriyesine onun kim olduğunu sorar, câriye de "şu a'ameş (gözü zayıf olan) köleniz" diye cevap verirdi³⁹. Zuhri'nin hadis işitmek ve fıkıhı artırmak arzusu ile devamlı olarak 'Ubeydullah'ın evine gelip

30 Bkz.Ez-Zehabi, *Tezkira*, I.54-56.

31 Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.362.

32 Ez-Zehabi, *Tezkira*, I.109; *Tarih*, V.136.

33 Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.366; ez-Zehabi, *Tarih*, V.145.'Urva İbnu'z-Zubeyr İbni'l-'Avvâm, Ebû Bekr'in kızı Esmâ'nın oğlu ve Hazreti 'Âişe'nin yeğeni olup ilmiyle şöhret kazanmış bir tâbiî imamı idi. Tercemesi hakkında bkz.İbn Hacer, *Tehzib*, VII.180-185.

34 Tercemesi hakkında bkz.aynı eser, VII.23-24.

35 Tercemesi hakkında bkz.aynı eser, XII.30-32.

36 Tercemesi hakkında bkz.aynı eser, XII.115-118.

37 Bkz.Ez-Zehabi, *Tarih*, V.138.

38 Ez-Zehabi, *Tezkira*, I.63.

39 Ez-Zehabi, *Tarih*, V.136; *Tezkira*, I.79.

gitmesi ve ona hizmet etmesi sebebiyle, evin câriyesinin onu 'Ubeydullah'ın kolesi zannetmesi elbette tabii sayılmak icabeder.

Zuhrî'nin, Ummu'l-mu'mininin 'Â'îşe'nin yanında yetişmiş ve ondan pek çok hadis öğrenmiş olan 'Amra Bint 'Abdirrahman⁴⁰ a ilk mülâzemetinin de yine bu gençlik devresinde vukubulduğu anlaşılmaktadır. Zira el- Kâsım İbn Muhammed İbn Ebî Bekr eş-Şiddîk (Ö.107) – Hazreti 'Â'îşe'nin yeğeni idi – bir gün Zuhrî'ye “delikanlı, görüyorum ki sen, talebu'l-‘ilm (ilim öğrenmek) hususunda büyük bir hırsa sâhipsin. Onu elde etmen için sana bir yol gösteriyim: 'Amra'ya git; çünkü o, 'Â'îşe'nin hucrelerinde yetişti” demiştir. Zuhrî, el- Kâsım'ın bu tavsiyesi üzerine 'Amra'nın derslerine devam etmeğe başlamış ve bu konuda “'Amra'ya gittiğini ve ilmini suyu tükenmez bir deniz bulduğunu” söylemiştir⁴¹.

Zuhrî, ilmini daha çok yukarıda bazılarının isimlerini verdiğimiz kibâr-ı tâbî'nin ileri gelenlerinden elde etmiş olmakla beraber, son devirlerini yaşamakta olan Enes İbn Mâlik (Ö.91-93), 'Abdullah İbn 'Omer (Ö.74), Câbir ibn 'Abdillah (Ö.78), Sehl İbn Sa'd (Ö.88), Ebu't-Tufeyl (Ö.100), el-Misver İbn Maḥreme (Ö.65), es-Sâ'ib İbn Yezîd (Ö.81), 'Abdurrahman İbn Ezher (Ö. 68), Rabî'a İbn 'Ebâd (Ö.?) ve Maḥmûd İbnü'r-Rabî (Ö.99) gibi bazı sığar-ı sahabe ile de temas etmiş, bunların bazılarında sayıca az da olsa, hadis işittirmiştir⁴². Bununla beraber, en son vefat eden sahabilerden sayılan Enes İbn Mâlik ile mücaleseti çok daha uzun sürmüş ve onun en güvenilir ashabından olmuştur⁴³.

Zuhrî'nin takriben 30 yaşına kadar Medîne'de süren hayatı, Medîne fakahasından ders almak ve hadis toplamakla geçmiştir. Bu müddet zarfında bilhassa İslâmî ilimler tarihinde *el-Fukahâ'u's-Seb'a* (yedi fakih) ismiyle anılan Medîne'nin meşhur tâbî'ci uleması⁴⁴ ile mücaleseti, onun fıkıh sahasında

40 Tercemesi hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, XII.438-439; İbn Sa'd, *Tabakât*, II-2, 134-135.

41 *Ez-Zehbî, Târîh*, V.145; *Tezkira*, I.112.

42 Meselâ onun, 'Abdullah İbn 'Omer İbnî'l-Ḥaṭṭâb'tan yalnız iki veya üç hadis işittiği söylenir. Bkz. *Ez-Zehbî, Târîh*, V.136; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.448.

43 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV-1, 74.

44 Hicâz ulemasına göre el-Fukahâ' es-Seb'a: Sa'd İbnü'l-Museyyib (Ö.105), el-Kâsım İbn Muhammed İbn Ebî Bekr eş-Şiddîk (Ö.107), 'Urva İbnü'z-Zubeyr İbnî'l-'Avvâm (Ö.94), Ḥârice İbn Zeyd İbn Şâbit (Ö.99), Ebû Seleme İbn 'Abdirrahman İbn 'Avf (Ö.94), 'Ubeydullah İbn 'Abdillah İbn 'Utbe İbn Mes'ûd (Ö.98) ve Suleymân İbn Yesâr (Ö.107) dir. Bunlardan Ḥârice İbn Zeyd, çok az hadis rivayet ettiği için *Ez-Zehbî* tarafından huffaz arasında zikredilmemiştir. Bkz. *Tezkira*, I.91-92. 'Abdullah İbnü'l-Mubârek (Ö.181), Ebû Seleme yerine Sâlim İbn 'Abdillah İbn 'Omer İbnî'l-Ḥaṭṭâb (Ö.106); Ebu'z-Zinâd (Ö.131) ise, Sâlim ve Ebû Seleme yerine Ebû Bekr İbn 'Abdirrahman İbnî'l-Ḥâriş İbn Hişâm (Ö.94) ı Fukahâ-i Seb'adan saymıştır. Bkz. *Es-Suyûtî, Tedribü'r-râûî*, s.421.

da hatırı sayılır bir âlim olarak yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Fakat, Allah'ın kendisine bahşettiği üstün hâfıza kudreti, onu, fikhî istinbat ve istihraclardan ziyade, hadis metin ve isnadlarıyla meşgul olmağa sevketmiş, dolaştığı her yerde, karşılaştığı her imamdan sunnetle ilgili haberleri toplamağa çalışmıştır. Sa'd İbn İbrâhîm (Ö.125)in açıkladığına göre, katıldığı her mecliste, genç olsun, yaşlı ve ihtiyar olsun herkese sual sormuş, bilgisini artırmıştır⁴⁵. Onun talebu'l-İlm yolunda refikî olan Şâlih İbn Keysân (Ö.140 dan sonra) bir hatırasını anlatırken şöyle der: "Ben ve Zuhri, talebu'l-İlm için biraraya geldik ve suneni yazalım dedik. Hazreti Peygamberden gelenleri yazdık. Sonra Zuhri, sahabeden gelenleri de yazalım; onlar da Sunnettendir, dedi. Ben, değildir, dedim. O yazdı, ben yazmadım. O muvaffak oldu; ben kaybettim"⁴⁶. Ebu'z-Zinâd 'Abdullah İbn Zekvân (Ö.131) dan da aşağı yukarı aynı mânâyaya gelen şu haber nekl edilmiştir: "Biz halâl ve haram (ile ilgili haberleri) yazardık. İbn Şihâb ez-Zuhri ise işittiği her şeyi yazıyordu. Ona ihtiyaç hasıl olduğu zaman anladım ki Zuhri halkın en âlimidir"⁴⁷. Yine Ebu'z-Zinâd'dan gelen bir başka haberde, onun şöyle dediği görülür: "Zuhri ile birlikte ulemayı dolaşırdık. Yanında bazı lâvha ve sahîfeler bulundurur, işittiği her şeyi onlara yazardı"⁴⁸.

Ez-Zehabi, Ebu'z-Zinâd'ın mezkûr haberini naklettikten sonra şu açıklamayı yapmak lüzûmunu hissetmiştir: "Zuhri yazıya ihtiyaç duymayacak kadar hâfız idi. Her halde o, yazıyor, yazdıklarını hifz ediyor, sonra da yazdıklarını imha ediyordu"⁴⁹.

Ez-Zehabi'nin bu sözünde bir hakikat payının bulunduğuna şüphe yoktur. Çünkü daha ilk devirde Hazreti Peygamberin müslümanları hadis kitabından menettikten sonra tekrar buna izin vermiş olmasına rağmen, müslümanlardan bazılarının kitabeti halâ kerih görmekte devam ettikleri bilinen hususlardandır⁵⁰. Bu kerahetin, işittikleri hadisleri sahîfelere yazıpta hâfızalarına yerleştirmeyen kimselere karşı duyulan bir hoşnutsuzluktan ileri geldiğine şüphe yoktur. Çünkü hadis İslâm dininin temelidir ve onu Hazreti Peygamberin ağızından çıktığı şekilde muhafaza edebilmek için son derece dikkat

45 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.449.

46 Ez-Zehabi, *Târîh*, V.145; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.448; Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.360.

47 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX.448.

48 Ez-Zehabi, *Târîh*, V.137; *Tezkira*, I.109.

49 Bkz. *Târîh*, V.137.

50 "Kerâhetu't-tâbi'in et-takîde" başlığı altında, tâbi'ün tabakası içinde hadislerin yazılmasıyla ilgili keraheti aksettiren muhtelif haberler için bkz.el-Haîbü'l-Bağdâdî, *Takîdu'l-İlm*, s.45-48.

ve ihtimam göstermek lâzımdır. Bu dikkat ve ihtimam, ne derece büyük olursa olsun, bazan, fıtratı icabı hata yapmaktan masûn olmayan insanın, bu zayıf hali gözününde bulundurulursa, işin ciddiyeti daha kolay anlaşılır ve hadisle yalnız ehil olanların meşgul olması gerektiği, reddedilemez bir zaruret olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan, hadîs sahasında hâfıza kudreti, başlanğıçtan beri ehliyetin mutlak bir ölçüsü olarak kabul edilmiş, hadîslerini hıfzetmeyenler, kötü bir dille yerilirken, diğerleri, *âlim*, *fakîh* gibi övgü ifade eden tabirler yanında *hâfız* unvanıyla de medhedilmişlerdir. İşte bu tatbikatın bir neticesi olacaktır ki, birçok kimseler, hadîs kitabetini kerîh görmüş olsalar bile ezberlemek için yine de yazıdan faydalanmışlar, tam olarak ezberlediklerine kanaat getirdikten sonra yazdıklarını imha etmişlerdir⁵¹. Hattâ yazdıklarını imha edenler arasında, bundan pişmanlık duyanlar⁵², ömürlerinin bir kısmında yazmadıkları⁵³, yahut bütün ömür boyunca yazıya hiç başvurmadıkları için nâdim olanlar, yahutta ömürlerinin sonlarında kitaplarını yakanlar, veya öldükten sonra yakılmasını vasiyet edenler de vardı⁵⁴. Bütün bunlar, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, ehil olmayanların hadîse el atmalarını engellemek için başvurulan tedbirlerin bir neticesi idi. Bununla beraber, hadîs kitabetine karşı duyulan bu kerahet uzun müddet devam edemezdi. Zira el-*Haşîb*'in de belirttiği gibi, "hadîslerin yazılması işi, bir müddet nahoş karşılandıktan sonra, geniş çapta tatbik sahası buldu ve hadîslerin kitaplar halinde tedvînine başlandı; çünkü rivayetler yayılmış ve isnadlar uzamış, ricalin adları, künyeleri, nisbetleri çoğalmış ve senedlerin ifade tarzı muhtelif şekiller almış; hulâsa insan hâfızası şu saydıklarımızı zabtetmekten âciz kalmış, yazılı hadîs ilminin, sadece hâfızaya dayanan bir ilimden daha sağlam olduğu hakikatı ortaya çıkmıştır"⁵⁵.

Gerçek durum, el-*Haşîb*'in belirttiği gibi olmakla ve yazı, hadîs muhafazasında tam bir rahatlıkla kullanılmaya başlanmakla beraber, onu nahoş karşılayanlar yönünden korkulu olan durum, acaba ortaya çıkmamış ve yazının kullanılmasıyla ehil olmayanların eli bu sahaya uzanmamış mıdır? Eğer, meşhur fakîh imam el-Evzâ'î (Ö.157) nin konu ile ilgili şu sözü hatırlanacak olursa, bu sualin cevabını râhatlıkla tesbit etmek mümkün olacaktır: "Bu ilim bü-

51 Bu konuda gelen misaller için bkz. *Takyîd*, s.58-60.

52 Aynı eser, s.60.

53 Aynı yer.

54 Aynı eser, s.61-63.

55 Aynı eser, s.64.

yük bir şerefe sâhipti. Ricalin hıfzında iken ağızdan alınır ve müzakere edilirdi. Fakat kitaba girince nûru kayboldu; ehil olmayanların eline düştü"⁵⁶.

Öyle zannediyoruz ki, hadis kitabetiyle ilgili olarak yapmağa çalıştığımız bu açıklama, Zuhri'nin yazıya ihtiyaç duymayacak kadar hâfız olduğu halde, muhtemelen, topladığı hadisleri hifzetmek için yazdığı, sonra da bu yazılanları imha ettiği görüşünü ileri süren ez-Zehebi'yi anlamak hususunda yardımcı olacaktır. Filhakika, Sâlih İbn Keysân ve Ebu'z-Zinâd'tan naklen yukarıda verdiğimiz haberler, Zuhri'nin, ister Hazreti Peygamberden, ister sahabeden gelmiş olsun, her çeşit haberi daima yanında taşıdığı lâvha ve sahifelere yazdığını göstermiş olmakla beraber, hiç bir kitaba sâhip bulunmadığına delâlet eden haberleri, ez-Zehebi'nin ileri sürdüğü görüşten başka bir şeyle izah etmek mümkün görülmemektedir.

Zuhri'nin kitap sâhibi olmadığını gösteren haberlerden birisi, Qurra İbn Şuveyl'den gelir. Ona göre Zuhri'nin elinde, kavminin nesebi ile ilgili kitaptan başka bir şey yoktur⁵⁷. Bir başka haberde Yûnus (İbn Yezîd), Zuhri'ye kitaplarını çıkarmasını istemiş, Zuhri de onu elinden tutup odasına götürmüştür. Cârîyesinden kitaplarını isteyen Zuhri, şiir yazılı bir takım sahifeler çıkarmış ve "bende bunlardan başka bir şey yok" demiştir⁵⁸. Mâlik İbn Enes'e göre de ne İbnu'l-Museyyib, ne el-Kâsım, ne 'Urva ve ne de Zuhri öldükleri zaman bir kitap bırakmışlardır⁵⁹.

Görülüyor ki Zuhri, muhtemelen hayatının ilk devrelerinde, hadis toplamak için meclislerine gittiği imamlardan işittiklerini bir takım lâvhalara ve sahifelere yazmış, ez-Zehebi'nin belirttiği ve bizim de yukarıda açıkladığımız gibi, hadis kitabetini kerih görenlerin âdetine uyarak, yazılı metinleri, hâfızasına iyice yerleştirdikten sonra imha etmiştir. Onun da diğer bazı hadisçiler gibi kitabeti kerih gördüğünü kendisinden nakledilen şu meşhur sözünden de anlamak mümkündür. İleride, üzerinde ayrıca duracağımız bu söz, Halife Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik'in Zuhri'yi hadis kitabetine zorlaması üzerine söylenmiştir. Zuhri, bu zorlama ile ilgili olarak şöyle der: "Umerânın bizi hadis yazmağa zorladıkları zamana kadar kitabı hoş karşılamazdık. (Onların zoru ile kitap vücûda getirdikten sonra) anladık ki, artık müslümanları da hadis yaz-

56 Aynı yer.

57 Ez-Zehebi, *Târîh*, V.143; *Tezkira*, I.111.

58 Ez-Zehebi, *Târîh*, V.145.

59 Ez-Zehebi, *Tezkira*, I.111.

maktan menetmek manâsızdır"⁶⁰. Ebu'l-Melîh'ten nakledilen şu sözlerin de Zuhri'nin biraz önce zikrettiğimiz sözlerini nasıl teyid ettiğini görmemek mümkün değildir: "Biz, Zuhri'nin yanında hadîs yazmağa heves etmezdik; fakat Hişâm zorlayıpta Zuhri onun oğulları için hadîs yazınca, bütün halk da yazmağa başladı"⁶¹.

Zuhri'nin kitap sâhibi olmadığını belirten haberlerle, bunları nakzeder mahiyette gelen haberler, insanı, halledilmesi güç bir problemle karşı karşıya getirmiş gibi görünürse de, daha önce yapılan açıklamanın ışığı altında müşkilin telifi her halde güç olmayacaktır. Bunu açıklamadan önce, yukarıda verilen haberlere tamamiyle zıt manâda gelen şu dikkat çekici habere de işaret etmekte fayda vardır. İbn Hâlikân'ın verdiği bilgiye göre Zuhri, evinde kaldığı zamanlarda, kitaplarını etrafına yayar ve onlarla meşgul olmaktan dünya ile ilgisini keserdi. Bu durumdan hoşnud olmayan karısı bir gün ona "bu kitaplar, benim için, üzerime getireceğin üç eşten daha çekilmez" diyerek şikâyet etmişti⁶². Haberde bahis konusu edilen kitaplar, eğer daha sonraları Halife Hişâm'ın, onu evlâdları için hadîs yazmağa zorlamasından sonra meydana getirilmediyse bile, onların, Zuhri'nin hıfzetmek için yazdığı, hıfzından sonra da imha ettiği kitaplar olması muhtemeldir; yahut, ileride de temas edeceğimiz vechile, Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in Zuhri'yi hadîslerin tedvinini işi ile görevlendirmesinden sonra telif ettiği kitaplar olduğu da düşünülebilir. Fakat bu ihtimaller ne olursa olsun, işin gerçek olan yönü, Zuhri'nin talebu'l-'ilme başladığı devreden itibaren Hazreti Peygamberden ve sahabeden gelen hadîsleri yazması, aynı zamanda yazdıklarını hâfızasına yerleştirmekten geri kalmamış olmasıdır. Hıfzetmek için hem bu kitaplardan yararlanmış, hem de müzakereyi ihmal etmemiştir. Ez-Zehebî'nin ve diğerlerinin verdiği bir haber, onun müzakere yollarından birisini göstermesi bakımından şayânî dikkattir: "Zuhri, 'Urva ve diğer imamlardan hadîs dinledikten sonra uyumakta olan câriyesine gelir, onu uyandırır ve fulân kimse bana şunu, fulân kimse de şunu tahdîs etti (hâddeğeni fulânun bikezâ ve fulânun bikezâ) derdi. Câriye, şaşkın, bundan bana ne, deyince, Zuhri, biliyorum bunun sana faydası yok; fakat bunları yenice işittim ve müzakere edip hâfızama yerleştirmek istedim, diye cevap verirdi"⁶³. Onun diğer bir müzakere yolu da, köylü Araplar arasına inip onlara bildiklerini tekrarlayarak öğretmesi idi. Bu suretle nisanın da önüne

60 İbn Sa'îd, *Tabakât*, II-1, 135; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.345; ez-Zehebî, *Târîh*, V.148.

61 Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.363.

62 Bkz. *Vafeyât*, III.317; keza İbnu'l-'Imâd, *Şezerât*, I.162.

63 Bkz. *Târîh*, V.148; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.341.

geçmiş oluyordu⁶⁴. Zuhri'ye göre ilim, iki sebepten dolayı yok olurdu: Nisyan ve müzakereyi terketmek⁶⁵. Unutkanlık verdiği için elma ve fare artığı yemez, bol bol bal şerbeti içer ve bunun, insanın zekâsını artırdığını söylerdi⁶⁶; cömertliği dolayısıyla de herkese bal şerbeti ikram ederdi⁶⁷. Hâfızasının kuvvetiyle şöhret kazanan Zuhri'nin sık sık tekrar ettiği şu söz, bütün kaynaklar tarafından nakledilmiştir: "Kalbime tevdi ettiğim şeylerden hiç birini unutmadım"⁶⁸.

İşte Zuhri, ilim tahsiline başladığı küçük yaşından, hayatının ilk devresi olarak vasıflandırdığımız takriben 30 yaşına kadar devam eden süre içerisinde, hâfıza ve zekâ gücü ile, hadis ve fıkıh sahasında mükemmel yetişmiş, çeşitli konularda kendisine danışılan bir kimse olmuştur. Onun, bu devreden sonra Şâm'a gittiğini ve hayatının ikinci devresini yaşamağa başladığını görüyoruz. Bu devre, Zuhri'nin Emevî halifeleriyle sıkı bir temas kurduğu ve onların geniş takdir ve hayranlıklarını topladığı bir devre olarak bilinir.

Yazımızın baştarafında, onun neseb ilmini öğrenmek için nasıl 'Abdullah İbn Şa'lebe'nin derslerine devam etmeğe başladığını, talâk ile ilgili bir sualden sonra nasıl İbn Şa'lebe'yi terkedip Sa'îd İbnu'l-Museyyib'le mücaleset ettiğini, 'Urva, 'Ubeydullah ve Ebû Bekr İbn 'Abdirrahman'dan hadis ve fıkıh öğrendiğini, sonra da Şâm'a gittiğini, kendisinden naklen zikretmiştik. Bu hikâyenin devamını yine kendi ağzından dinleyelim:

"... 'Urva, 'Ubeydullah ve Ebû Bekr İbn 'Abdirrahman İbni'l-Hâriş'le mücaleset edip fikhımı geliştirdikten sonra Şâm'a rihlet ettim. Sabah vakti Dımaşk mescidine girdim. Maksudalardan birinin karşısında büyük bir cemaatta imamlık yaptım. Bana nesebimi sordular; Kureys'ten bir adam olduğumu söyledim. Ummuhâtu'l-evlâd⁶⁹ hakkında bir bilgim bulunup bulunmadığını sordular. Onlara 'Omer İbn'l-Hattâb'ın bu konudaki görüşünü bildirdim. Bu, Kâbişa İbn Zu'eyb⁷⁰in meclisidir. İşte o da sana geliyor. 'Abdu'l-Melik bu

64 İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.345.

65 Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.364; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.345.

66 İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.342.

67 Ayn eser, IX.343.

68 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'l-ta'dil*, IV-1, 7h; İbn Hacer, *Tehzib*, IX.448; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.342; ez-Zehbi, *Tarih*, V.138; *Tezkira*, I.109; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I.162.

69 Ferdi ummu'l-veled: Neseb itibarıyla efendisinden çocuğu olan câriyeye verilen addır ki, efendi, çocuğun kendisinden olduğunu ikrar etmek suretiyle câriyeyi istilâd, yani ummu'l-veled kılınmış olur.

70 Tercemesi hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, VIII.346-347. Kâbişa, Medine fakihlerinden olup 86 senesinde Şâm'da vefat etmiştir.

meseleyi ona sormuş; o da bize sordu; fakat bizim bu hususta hiç bir bilgimiz yoktu, dediler. O sırada Kâbîşa geldi; durumu ona bildirdiler. Kâbîşa nesebimi sordu; söyledim. Sa'îd İbnu'l-Museyyib ve diğerlerini sordu; anlattım. Sonra bana, seni 'Abdu'l-Melik'in huzuruna çıkaracağım, dedi. Sabah namazını kıldı ve oradan ayrıldı; ben de onu takip ettim. Sonra 'Abdu'l-Melik'in yanına girdi; ben kapıda uzun müddet bekledim. Güneş yükselmişti. Sonra izin çıktı; bu Medenî Kuraşî nerede, dedi. İşte buradayım, dedim. Beni Emîru'l-mu'mininin yanına soktu. Önünde Mushaf duruyordu; kapattı ve kaldırılmasını emretti. Yanında Kâbîşa'dan başka kimse yoktu. Kendisine Halife olarak selâm verdim. Sen kimsin, dedi. Muhammed İbn Muslim İbn 'Ubeydillah İbn 'Abdillah İbn Şihâb, diye cevap verdim. Evet, fitnede isyan eden kavim! dedi. Babam İbnu'z-Zubeyr ile beraberdi, dedim. Ummuhâtu'l-evlâd hakkında ne biliyorsun, dedi. Bana Sa'îd İbnu'l-Museyyib tahdîs etti diyerek bildiklerimi naklettim. Kâbîşa'ya döndü ve bu, her tarafa yazılıp bildirilsin, diye emretti. Kendi kendime şöyle düşündüm: Bu tam zamanı; her halde bundan sonra bir daha Halifenin huzuruna çıkamam. Ona şöyle dedim: Eğer Emîru'l-mu'minin münâsib görürse âileme yardım edilsin, bana maaş bağlansın; zira divanla ilgim kesik. Şimdi geç bunu, dedi. Her şeyden ümidi kesmiş olarak dışarı çıktım. Arkadan da Kâbîşa çıktı ve bunu bana danışmadan niçin yaptın, dedi. Bir daha onu göremeyeceğimi zannettim, dedim. Benimle gel, dedi. Hayvanının arkasından yürüdüm. Yolda halk kendisiyle konuşuyordu. Biraz sonra yerine geldik. Az bir zaman bekledim ki, bir hâdim elinde bir yazı ile çıktı. Bunda, bana verilmek için 100 dinar, binmem için bir hayvan, bir köle ve on esvab yazılı idi. Hâdime bunları kimden alacağımı sordum. Görmüyor musun, gideceğin adamın ismi orada yazılı, dedi. Kâğıdın yanına baktım; orada fulân kimseye git, deniliyordu. Adamı sordum, gösterdiler. Yazılı olan şeylerin hemen verilmesini emretti. Ertesi günü tekrar geldim. Emîru'l-mu'mininin kapısı önünde hazır bulunmamı emrettiler. Gittim; huzuruna tekrar girdim; selâm verdim. Oturmamı işaret etti. Oturduktan sonra Kureyş'ten olan kavminin nesebini sormağa başladı. Halbuki o bunu benden daha iyi biliyordu. Sonra bana, sana âilenin maaşını bağladım, dedi; Kâbîşa'ya da dönerek benim için divana yazmasını emretti. Çıktıktan sonra Kâbîşa bana, Emîru'l-mu'mininin, ashâbı arasında kalmamı arzu ettiğini bildirdi. Orada kaldım ve huzuruna girip çıkmağa başladım. Emîru'l-mu'minin bana kimlerle karşılaştığımı, ensardan kimleri gördüğümü soruyor, bazı isimler zikrediyordu. Medîne'ye döndükten sonra onun zikrettiği kimseleri arayıp buldum ve yanlarında pek çok ilim bulunduğunu gördüm. 'Abdu'l-Melik vefat ettikten

sonra, Velîd, Suleymân, Yezîd, ‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz ve Hişâm ile de mü-lâzemetim devam etti”⁷¹.

Zuhrî’nin kendi ağzından naklettiğimiz bu hayat hikâyesi, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, onun için yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Artık bu dönemde Zuhrî, önce Halife ‘Abdu’l-Melik (Hilâfeti: 65-86 H.)’in, sonra sırasıyla el-Velîd İbn ‘Abdi’l-Melik (Hilâfeti: 86-96), Suleymân İbn ‘Abdi’l-Melik (Hilâfeti: 96-99), ‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz (Hilâfeti: 99-101), Yezîd İbn ‘Abdi’l-Melik (Hilâfeti: 101-105) ve Hişâm İbn ‘Abdi’l-Melik (Hilâfeti: 105-125)’in sohbetlerinde bulunmuş, hadîs ve fıkıh sahasındaki geniş bilgisiyle zaman zaman onlara yardımcı olmuş, bazan da nasihat ve tavsiyelerde bulunmuştur. Ancak biz, bu konulara girmeden önce, ileride karşımıza çıkacak bir meselenin münakaşasına ışık tutacağına inandığımız bir konuya bazı haberlerin delâletiyle temas etmeyi gerekli görüyoruz. Bu konu, Zuhrî’nin ‘Abdu’l-Melik ile ilk defa ne zaman karşılaştığını, bir başka ifade ile, bu karşılaşma Şâm’da vukubulduğuna göre, Zuhrî’nin hangi tarihlerde oraya geldiğinin tesbitiyle ilgilidir.

Yukarıda naklettiğimiz kendi ifadelerinde Zuhrî, Şâm’a seyahat ettiği tarihi, hiç olmazsa sene itibariyle, belirtmemiştir. Her ne kadar bu seyahatla ilgili rivayetlerde Medîne’den ayrılış sebebi, yine Zuhrî’nin ağzından, ‘Abdu’l-Melik zamanında Medîne halkına ârız olan bir geçim sıkıntısı olarak belirtilmiş ve onun “bu sıkıntı bütün belde halkına yayıldı. Bana öyle geldi ki, bizim âilenin başına gelen bu belde ehlinden hiç kimsenin başına gelmemiştir... Rızk Allah’tandır diyerek Medîne’den çıktım ve Şâm’a geldim” dediği nakledilmiş ise de⁷², Medîne’deki bu kıtlıkla ilgili olarak tarihlere geçmiş her hangi bir kayda rastlanamamıştır. Bununla beraber ez-Zehebî, Zuhrî’nin Şâm’a gelişiyle

71 Ez-Zehebî, *Târîh*, V.138-140.—Aynı hikâyenin biraz daha mufassal rivayetleri için bkz.Ebû Nu‘aym, *Hilye*, III.367-369; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.340-341, 345-347. Rivayetlerden anlaşıldığına göre, Zuhrî’nin, ‘Abdu’l-Melik’in huzuruna çıkmasına vesile olan hâdise, Halifenin ummu’l-veled ile ilgili bir hükmü öğrenmek istemesidir. Zira o sıralarda, Muş‘ab İbn’u-Zubeyr’in ummu’l-veleden olan bir oğlu ölmüştür. Anası oğlunun mirasını istemiş, fakat ‘Urva İbn’u-Zubeyr, ana için miras hakkı bulunmadığı iddiasıyla buna engel olmuştur. Bunun üzerine Halifenin Medîne âmili Hişâm İbn İsmâ‘îl, durumu Halifeye yazmış ve ondan mirasla ilgili hüküm istemiştir. Yine rivayetlerden öğrenildiğine göre, Halife bu konuda ‘Omer İbn’u’l-Ĥattâb’ın tatabikâti ile ilgili bir hadîsi Sa‘îd İbn’u’l-Museyyib’ten işittiğini bilmekte, fakat tam hatırlayamamaktadır. İşte bu sırada Zuhrî Şâm’a gelmiş ve yukarıda da naklettiğimiz gibi, Sa‘îd İbn’u’l-Museyyib’ten işittiği ummu’l-veled ile ilgili ‘Omer İbn’u’l-Ĥattâb’ın kazasını Halifeye haber vermiştir.

72 Bkz.Ebû Nu‘aym, *Hilye*, III.367; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.345-346.

ilgili tarihi şu şekilde vermiştir: “Zuhrī, 80 H.senesi civarında Halife ‘Abdu’l-Melik’e geldi. İlmî Halifenin hoşuna gitti ve ona ihsanda bulunup borçlarını ödedi”⁷³. Muhammed el-Ĥatib, görmek imkânını bulamadığımız İbn ‘Asâkir’in *Târihu Dımaşk*’ından naklen Zuhrī’nin 82 H.senesinde, *et-Târihu’ş-Şağir*’den de bizzat Zuhrī’nin kendi ifadesiyle İbnu’l-Eş‘aş fitnesinin başladığı sıralarda ‘Abdu’l-Melik’e geldiğini zikretmiştir⁷⁴ ki, bu fitnenin 81 senesinin sonlarına doğru ortaya çıktığı ve 82’de büyüdüğü malûmdur⁷⁵.

Tarihle ilgili olarak bizim tesbitine çalıştığımız diğer bir husus da, Halife ‘Abdu’l-Melik’in *ummu’l-veled* ile ilgili bir hükmü araştırmaya koyulduğu sıralarda Zuhrī’nin Şâm’a gelmiş olmasıdır; zira 71 No.lu dip notta da açıkladığımız gibi, Muş‘ab İbnu’z-Zubeyr’in *ummu’l-veleden* olan bir oğlu ölmüş ve anası onun mirasını talebetmiştir. ‘Urva İbnu’z-Zubeyr’in, ananın mirasta hakkı bulunmadığını ileri sürmesi üzerine, Halifenin Medîne’deki âmili Hişâm İbn İsmâ‘il, Halifeye durumu bildirmiş ve bu husustaki hükmünü istemiştir. Halife ‘Abdu’l-Melik, konu ile ilgili bir tatbikatın geçmişte bulunup bulunmadığını araştırırken Zuhrī Şâm’a gelmiş ve Sa‘id İbnu’l-Museyyib’ten işittiği ‘Omer İbnu’l-Ĥaṭṭâb’ın tatbikatını Halifeye nakletmiştir. Buna göre, Zuhrī’nin Şâm’a gelişi, *ummu’l-veled* ile ilgili hükmü Halifeye yazıp soran Hişâm İbn İsmâ‘il’in Medîne âmili olduğu sıralara rastlamaktadır. İşte burada tesbit edilmesi gereken husus, Hişâm İbn İsmâ‘il’in Medîne’ye tayin olunduğu tarihtir. Her ne kadar bu tarih, Zuhrī’nin Şâm’a geldiği zamanı kesinlikle belirlemese bile, sene itibariyle takribî bir devrin tesbitine yardımcı olur. Filhakika eṭ-Ṭaberî, 82 nci sene olaylarından bahsederken, Halife ‘Abdu’l-Melik’in Ebân İbn ‘Osmân’ı Medîne vâililiğinden azl ile, yerine Hişâm İbn İsmâ‘il el-Maḥzûmî’yi tayin ettiğini kaydeder⁷⁶ ki, bu da, Zuhrī’nin 82 senesinde Şâm’a gittiğini ve orada bulunduğu sıralarda Medîne vâlisi Hişâm’ın mirasla ilgili mektubunun Halifeye gelmiş olduğunu gösterir.

Yukarıdan beri verdiğimiz tarihleri teyid edebileceği düşüncesiyle, burada, Zuhrī’nin bir sözüne daha işaret etmekte fayda görüyoruz. Ne münasebetle söylediği kesinlikle tesbit edilmeyen bu sözünde Zuhrī şöyle demiştir: “Kırk beş sene boyunca Şâm’dan Ĥicâz’a geldim gittim; şayanı dikkat bir

73 Bkz. *Tezkira*, I.109-110.

74 Bkz. *es-Sunne Kable’t-tedvin*, s.512.

75 Bkz. İbn Keşir, *el-Bidâye*, IX.35-37.

76 Bkz. *Târih*, V.162.-Yine eṭ-Ṭaberî’nin kaydettiğine göre (V.185), el-Vâkıdî, Hişâm İbn İsmâ‘il’in 83 senesinde tayin olunduğunu ileri sürmüştür.

hadîse rastlamadım"⁷⁷. Bu sözde kullanılan "kırk beş sene", her halde takribî olarak söylenmiş bir rakkamdır ve Zuhri'nin Şâm'a ilk gelişinden itibaren hayatının sonlarına doğru geçen devir kasedilmiş olacaktır ki, onun 124 senesinde vefat ettiği gözönünde bulundurulursa, bu devrin başlangıcının da yine 80-82 senesi olduğu anlaşılır.

Zuhri'nin Şâm'a ilk gelişiyile ilgili olarak vermiş olduğumuz bu haberlerin hepsi, 80 inci seneden sonraki bir tarih üzerinde ittifak ederler. Bu ittifak, aynı zamanda onun Halife 'Abdu'l-Melik ile olan ilk karşılaşmasının da bir belgesi sayılmak icabeder; zira bunların dışında, ikisi arasında daha önce vukubulmuş bir karşılaşmaya delâlet edebilecek hiç bir haber mevcut değildir.

Zuhri, Şâm'a geldikten sonra bütün ömrünü orada geçirmiş değildir. Bir müddet sonra tekrar Medîne'ye dönmüş ve yeni imamlarla karşılaşarak onlardan hadîs dinlemiştir. Kendi ağzından naklettiğimiz 'Abdu'l-Melik'le olan ilk mülâkatıyla ilgili haberin son kısımlarında da görüldüğü gibi, Halifenin tavsiye ettiği bazı kimseleri Medîne'ye döndükten sonra görmüş ve onları pek çok ilim sâhibi kimseler olarak bulduğunu söylemiştir.

Zuhri'nin, yukarıda isimleri geçen Emevî halifeleri ile olan ittisali bilinmekle beraber, bu ittisalin mahiyeti ve derecesi hakkında tatmin edici bilgiye rastlanmaz. Ancak, 'Omer İbn 'Abdi'l-'Aziz'in hadîslerin tedviniyle ilgili olarak bazı vâlilerine gönderdiği yazılı emirlerden birinin de Zuhri'ye geldiği ve onun, devlet idaresindeki hayatı çok kısa süren Halifenin bu emrini ilk yerine getiren kimse olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan Zuhri, hadîs tarihinde, hadîsleri resmî yoldan ilk defa tedvîn eden bir kimse olarak da müstesnâ bir yer işgal eder⁷⁸.

Bilindiği gibi, hadîsler sahabe devrinde tedvîn edilmiş değildi. Her ne kadar sahabeden 'Abdullah İbn 'Amr İbni'l-'Âş, 'Abdullah İbn 'Abbâs, Câbir İbn 'Abdillah, Semura İbn Cundeb ve diğer bazı kimseler, Hazreti Peygamberden işittikleri hadîsleri yazarak bazı *sahîfeler* vücûda getirmişlerse de⁷⁹, bunlar, ferdî bir takım gayretlerin çok mahdud neticelerinden başka bir şey

77 Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.362; ez-Zehebi, *Tarih*, V.142; İbn Keşir, *el-Bidâye*, IX.342.

78 Zuhri'nin meşhur talebesi Mâlik İbn Enes'in "evvelu men devvene'l-'ilme İbn Şihâbin" (ilmi ilk defa tedvîn eden kimse İbn Şihâb'tır) sözü için bkz.Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.363; İbn 'Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-'ilm*, I.76; İbn Keşir, *el-Bidâye*, IX.345.

79 Meselâ 'Abdullah İbn 'Amr İbni'l-'Âş yazdığı sahîfeye "Şâdiqa" ismini vermişti. Bkz. ez-Zehebi, *Tarih*, III.38; İbn Sa'd, *Tabakât*, VII-2, 189.-Semura İbn Cundeb'in oğulları için yazdığı risalede de pek çok ilim bulunduğu söylenmiştir. Bkz.İbn Hacer, *İşâbe*, III.130; *Tehzîb*, IV.236; İbnu'l-Eşîr, *Usdu'l-Gâbe*, II.325.

değildiler. Bu sahabeler, yalnız Hazreti Peygamberden işittikleri bazı hadisleri kaydetmeğe çalışmışlar, fakat Hazreti Peygamberin bütün hadislerini bir kitapta toplamayı gaye edinen geniş çapta bir tedvîn işini düşünmemişlerdi. Bu düşünce, belki ilke defa, Ebū Bekr eṣ-Şiddîk'ın zihninde belirmiş ve hattâ bunu gerçekleştirmek için ilk anda 500 hadisi ihtiva eden bir de kitap meydana getirmiş ise de, sonradan, bu hadislerin aslına uygun bir şekilde rivayet edilmemesi endişesiyle onları yakarak imha etmişti⁸⁰.

Diğer bir tedvîn işi, hilâfeti zamanında 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın zihnine yerleşmiş, fakat bu işe başlamadan önce ashabına danışmış, uzun müddet düşünmüş, istiharede bulunmuş, sonra etrafındakilere "bildiğiniz gibi size bir sunen kitabı yazmaktan bahsetmiştim. Bu işi düşündüm ve şu kanaata vardım ki, sizden önceki milletler de Allah'ın kitabı yanında başka kitaplar yazmışlar, sonra bu kitaplara dalarak Allah'ın kitabını terketmişlerdi. Allah'a yemin ederim ki ben, Allah'ın kitabını hiç bir şeyle gölgelemem" diyerek o da tedvîn işinden vazgeçmişti⁸¹.

Ebū Bekr ve 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın tedvîni gerçekleştirmekten çekinmeleri sebebiyle, bu iş daha uzun müddet gecikmiş, ancak mahdud mahiyetteki kitabet, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, onu kerih görmeyenlere, yahut kerih görseler bile hadisleri ezberlemek için yazıdan faydalanmak isteyenlere münhasır kalmıştı.

Ne var ki, zaman geçtikçe İslâm ülkesinin genişlemesi, hadis bilenlerin bu ülkenin birbirinden uzak muhtelif şehir ve kasabalarına dağılmaları, daha kötüsü, şî'a râfıza havaric gibi siyasî, murci'e kaderiyye mutezile gibi itikadî mezheblerin zuhuru ile müslümanların çeşitli fırka ve hiziblere bölünmeleri, nihayet bunlara paralel olarak hadiste vaz'(uydurma) hareketinin başlaması, tâat yönünden Kur'ânla eşit derecede kıymeti hâiz olan hadis (sunnet) in karşısına, eşine rastlanmaz bir tehlike olarak dikilmiş; bu tehlikenin bertaraf edilmemesi halinde hadislerin tamamen yokolacağı, İslâm'ın geleceğini düşünen her müslüman tarafından kolayca idrak edilir olmuştur. İşte bu durumda hadisçiler, cerh ve ta'dil faaliyetini başlatarak hadis rivayet edenleri gözaltında tutmağa ve sıkı bir tenkîd süzgecinden geçirdikten sonra güvenilir olanları olmayanlardan ayırmağa, her birinin rivayet ettiği hadisleri

80 Ez-Zehbî, *Tezkira*, I.5.

81 El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, s.50; İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, III-1, 206; İbn 'Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-İlm*, I.64; es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik şerhu Muvaḳḳâl-İmâm Mâlik* (Mukaddime) s.6.

sıhhat veya zafiyet yönünden derecelendirmeye başlamışlardır. Hadisçiler bu faaliyeti sürdürürken, fıkıhı, ilmi ve takvası yanında, çok hadis rivayetiyle de tanınan ve imam olarak kabul edilen Halife ‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz (99–101)⁸² de, sahîh hadislerin ancak bir kitapta toplanması halinde korunabileceği inancı içinde Medîne’de âmili olan Ebû Bekr İbn Muhammed İbn ‘Amr İbn Hâzm (Ö.117, 120)⁸³e şu emri göndermiştir: “Hazreti Peygamberin hadîslerini, sunnetlerini, ‘Amra Bint ‘Abdirrahman’ın rivayet ettiği hadisleri araştır ve yaz; zira ben, ilmin kaybolmasından ve ulemanın (ölüp) gitmelerinden korkuyorum”⁸⁴.

Her ne kadar mezkûr haberin bazı rivayetlerinden, bu emrin yalnız Medîne vâlisi Ebû Bekr İbn Muhammed İbn ‘Amr İbn Hâzm’e yazıldığı zannına varılırsa da, diğer bazı rivayetlerden, Halifenin, aynı emri idaresi altında bulunan diğer vâkilere ve hadisle meşgul olan bazı ulemaya da gönderdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, el-Ĥaṭîb’in bir rivayetinde Halifenin bu emri “Medîne ehline” (ilâ ehli’l-Medîne)⁸⁵, es-Suyûṭî’nin Ebû Nu‘aym’dan naklen verdiği haberde de “her tarafa” (ile’l-âfâk) yazdığı⁸⁶ belirtilmiştir. Esasen Halifenin, tedvîn işini ciddi surette gerçekleştirmeye niyet ettiği düşünülecek olursa – ki başka türlü olması için de her hangi bir sebep yoktur – tedvînle ilgili emrini yalnız Ebû Bekr İbn Hâzm’e değil, fakat bu işi yapmağa ehil olanların bulunduğu her tarafa göndermiş olması akla daha yakın gelmektedir. Durum böyle olunca, Halifenin emrini alanlardan birinin de, Zuhri olması tabiidir. Filhakkâ Zuhri’nin kendisinden nakledilen bir haberde, onun şöyle dediği görülür: “‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz bize sunenin toplanması (cem‘i) nı emretti. Ona defter defter yazdık. O da idaresi altında bulunan her yere bunlardan bir defter gönderdi”⁸⁷.

‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz’in tedvînle ilgili emrini ilk gerçekleştiren ve topladığı hadisleri Halifeye gönderen kimsenin yine Zuhri olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu emrin diğer muhatabı Ebû Bekr İbn Hâzm, işi nihayete erdirip

82 Tercemesi hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, VII.475–478.

83 Tercemesi hakkında bkz. aynı eser, XII.38–40.

84 Bu haberin muhtelif rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, *Tabakât*, II-2, 134; ed-Dârimî, *es-Sunen*, I.126; el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Şâhîh*, I.33.– El-Buhârî mezkûr haberi bâb başlığından sonra talik etmiş, İbn Hacer ise, şerhinde, bunun hadis tedvininin başlangıcına delâlet ettiğini söylemiştir. Bkz. *Fethu’l-Bârî* I.140; el-Ĥaṭîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, s.105–106; el-Herevi, *Zemmu’l-keîlâm*, I.70.

85 Bkz. el-Ĥaṭîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, s.106.

86 Bkz. *Tenvîru’l-havâlik* (Mukaddime), s.6.

87 İbn ‘Abdi’l-Barr, *Câmi‘beyâni’l-‘ilm*, I.76.

kitapları göndermeden Halife vefat etmiş, o âna kadar topladığı hadisler de Ebû Bekr'in elinde kalmıştır⁸⁸. Mâlik İbn Enes'in, sonradan, "bu kitapların ne olduğunu Ebû Bekr İbn Hâzım'ın oğlu 'Abdullah'a sordum; kaybolduğunu söyledi" demesi de⁸⁹ bunu teyid eder. Zuhrî ise, diğerinin aksine, bu işi gerçekleştirmiş ve yukarıda da belirttiğimiz gibi toplayıp yazdığı hadisleri defterler halinde Halifeye göndermiştir.

Zuhrî'nin tedvîn işini başarması, onun ilk müdevvin olarak hadis tarihine geçmesini sağlamıştır. Mâlik İbn Enes "evvelu men devvene'l-hadîse İbnu Şihâbin" (hadisi ilk tedvîn eden kimse İbn Şihâb'tır) derken⁹⁰, 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in tedvînle ilgili emrini ele alarak bunu tedvînin başlangıcı olarak gösteren İbn Hacer de "hadîsleri 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in emriyle ilk tedvîn eden kimsenin İbn Şihâb ez-Zuhrî olduğunu" söylemiştir⁹¹. Zuhrî'nin bizzat kendisinin ise "bu ilmi benim tedvîn etmemden önce hiç kimse tedvîn etmedi" demek suretiyle⁹² haberler arasındaki mutabakatı teyidi, hadislerin birinci asrın sonu ile ikinci asrın başında, Halifenin emriyle resmen tedvîn edildiği görüşüne kesinlik kazandırır.

Bidayette hadislerin yazılmasına karşı olduğunu belirttiğimiz Zuhrî'yi daha sonraları hadis tedvînine sevkeden âmilin, Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'i de harekete geçiren âmillerden birisi, yani hadîste vaz'(uydurma) hareketi olduğu anlaşılmaktadır. Yeğeni tarafından kendisinden rivayet edilen bir haberde, onu hadis yazmağa sevkeden bu âmil açık bir şekilde belirtilmiştir. Zuhrî şöyle demektedir: "Eğer Şark tarafından bilmediğimiz ve kabul etmediğimiz bir takım hadisler gelmemiş olsaydı, ne bir hadis yazardım; ne de yazılmasına izin verirdim"⁹³.

Zuhrî'nin "Şark tarafı" olarak belirttiği yerin 'Irâk olduğuna şüphe yoktur. Çünkü üçüncü Halife 'Osmân İbn 'Affân'ın öldürülmesinden ve 'Alî İbn Ebî Tâlib'e bey'at edilmesinden sonra, müslümanlar arasında başgösteren ihtilâflar, şi'a ve havaric olmak üzere iki büyük fırkanın zuhuruuna sebep olmuş; Kûfe'nin hilâfet merkezi olarak ittihaz edilmesinden sonra da 'Irâk, Şi'anın

88 Bkz.es-Suyûfî, *Tenvîru'l-havâlik*, I.6; el-Kettânî, *er-Risâletu'l-Mustatrafе*, s.4.

89 Bkz.İbn Hacer, *Tehzîb*, XII.39.

90 Bkz.Not.78.

91 *Fethu'l-bârî*, I.140.

92 El-Kettânî, *er-Risâletu'l-mustatrafе*, s.4.-El-Kettânî'nin bu sözü aldığı ilk kaynağı tesbit etmek mümkün olmamıştır. Bununla beraber Zuhrî'nin "benim yaydığım ilmi hiç kimse yaymamıştır" sözü, el-Leys İbn Sa'd tarafından nakledilmiştir. Bkz.Ebû Nu'aym, *Hilye*, III. 366; ez-Zehebî, *Târîh*, V.145.

93 El-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, s. 107- 108.

merkezi haline gelmişti. Hilâfetin emevilere intikali, şî'anın iktidara karşı husumetini artırdığı gibi, sunnî çevrelere karşı asırlar boyu devam edecek olan kin ve nefret tohumlarının atılmasına da sebep oldu. İşte bu kin ve nefret duyguları içinde, 'Ali ve evlâdının elinden gasbedilen hilâfeti geri alabilmek için her çeşit mücadeleyi maşru sayan şî'a, hilâfetin kendi hakları olduğunu isbat edebilmek maksadıyla hadîs vaz'ını da başlatmaktan sakınmadı. Bir şî'a imamu olan İbn Ebi'l-Ĥadîd, bu gerçeği gizlemekte her hangi bir fayda bulunmadığını anlamış olacaktır ki, hadîs vaz'ının ilk defa şî'a eliyle başladığını açıklamış ve şöyle demiştir: "Bil ki feda'il ile ilgili yalan hadîslerin aslı şî'a cihetinden gelmiştir. Onlar bidayette imamları hakkında muhtelif hadîsler vazzetmişlerdir. Onları hadîs vaz'ına sevkeden âmil hasımlarının düşmanlığı idi..."⁹⁴.

Hadîs vaz'ının ilk defa şî'a tarafından başlatılması, yaşadıkları yer olan 'Irâk'ı da bu işin merkezi haline getirmiştir. Nitekim Zuhri'nin meşhur talebesi Mâlik İbn Enes, bu ülkeyi sahte para basılan bir darbhane (dârû'z-zarb) ye benzetmiş ve hadîs vaz'ını kasederek "şî'iler burada geceleri basar, gündüzleri harcarlardı" demiştir⁹⁵. İşte Mâlik'in, bir nevi hadîs imalâthanesi olarak tavsif ettiği 'Irâk, Zuhri'nin mezkûr sözünde bilmedikleri ve kabul etmedikleri bir takım hadîslerin üretildiği "Şark tarafı" olarak belirlenmiştir. Bu gerçeği, Zuhri'nin 'Irâk'lılara yönelttiği bir sözünde de açıkça görmek mümkündür. Ma'mer İbn Râşid'in "Zuhri'den işittim" diyerek naklettiği bir haberdan anlaşıldığına göre Zuhri şöyle demiştir: "Yâ ehle'l-'Irâk (ey 'Irâk halkı)! Hadîs bizden bir karış olarak çıkıyor; fakat sizde bir kulaca ulaşıyor"⁹⁶. Bu sözden, Medîne'de rivayet edilen bir hadîsin 'Irâk'a varınca nasıl tağyir ve tahrif edilerek şî'anın görüş ve inançlarını destekler bir şekle sokulduğunu anlamamak mümkün değildir.

Hadîs vaz'ının şî'a tarafından başlatılmasından ve mevzû hadîslerin kısa bir zaman içinde her tarafa yayılmasından sonradır ki, bir taraftan hadîs uleması bu büyük tehlikeyi önlemek ve sahîh hadîsleri yokolup gitmekten kurtarmak için cerh ve ta'dîl faaliyetini çeşitli kaideleriyle birlikte geliştirirken, diğer taraftan Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz, aynı tehlikeye karşı, sahîh hadîslerin toplanması zaruretini hissetmiş ve bunu gerçekleştirmek için her tarafa, bu arada Zuhri'ye de emirnâmeler göndermiştir. Zuhri, bidayette hadîs kitabetine muarız olsa bile, Şark tarafından yayılmağa başlayan mevzû

94 Bkz. *Şerhu Nehci'l-belâga*, III.26.

95 Ez-Zehbî, *el-Muntekâ min Minhâci's-sunne*, s.88.

96 Ez-Zehbî, *Târîh*, V.143.

hadislere karşı sağlam bir tedbir olarak Halifenin emrini yerine getirmiş ve toplayıp yazdığı hadisleri defterler halinde ona göndermiştir.

Bu tedvin faaliyeti başlangıçta bir deneme olarak kabul edilse bile, Zuhri'nin muasırı olan birçok hadîsçi, bu faaliyeti daha çok genişletmiş ve hattâ topladıkları hadisleri konularına göre muhtelif bâblar altında tasnif ederek büyük çapta kitaplar meydana getirmişlerdir. Muştalaḥu'l-ḥadîse dair ilk kitabın müellifi olan er-Râmahurmuzî (Ö.360) bu konuda bize şu bilgiyi vermiştir: "Bildigime göre hadisleri ilk tasnif edip bâblara ayıran kimse, Başra'da er-Rabi' İbn Şubeyḥ (Ö.160), Sa'îd İbn Ebî 'Arûbe (Ö.156), Yemen'de 'Abd diye adlandırılan Hâlid İbn Cemîl ve Ma'ṣmer İbn Râşid (Ö.152), Mekke'de İbn Curaye (Ö.150), sonra Kûfe'de Sufyân eş-Şevrî (Ö.161), Başra'da Ḥammâd İbn Seleme (Ö.176) ve yine Mekke'de Sufyân İbn 'Uyeyne (Ö.198), Şâmda el-Velîd İbn Muslim (Ö.194), Rey'de Cerîr İbn 'Abdî'l-Ḥamîd (Ö.182), Horâsân ve Merv'de 'Abdullah İbnu'l-Mubârek (Ö.181), Vâsıt'da Huşeym İbn Beşîr (Ö.183) ve bu asırda Kûfe'de İbn Ebî Zâ'ide (Ö.182), İbn Fuḫayl (Ö.196) ve daha sonra Yemen'de 'Abdurrazzâk (Ö.211) ve Ebû Ḳurra Mûsâ İbn Târiḳ olmuştur"⁹⁷.

Burada şunu hemen belirtmek isteriz ki, hadisleri ilk defa tedvin eden kimse Zuhri olmakla beraber, fıkıh bâblarına göre tasnif edenler, er-Râmahurmuzî tarafından yukarıda isimleri verilen kimselerdir. Bu bakımdan tedvin ile tasnifi birbirinden ayırmak ve her ikisinin başlangıç tarihlerini birbiriyile karıştırmamak lâzımdır. Yahudi asıllı meşhur müsteşrik Goldziher, maa-lesef ikisi arasındaki farkı idrak edememiş ve her ikisinin başlangıcı hakkında verilen ayrı ayrı tarihler arasında bir tenakuz bulunduğunu iddia ederek tedvinin başlangıç tarihini çok daha sonralara götürmeğe çalışmıştır⁹⁸.

97 Bkz.er-Râmahurmuzî, *el-Muḥaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, v.126b-127a.

98 Bkz.*Etudes sur la tradition Islamique*, s.265-267.- Goldziher'in bu yanlış görüşlerinin tenkidi için bkz.M.Fuat Sezgin, *Buharinin kaynakları hakkında araştırmalar* (İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından, İstanbul 1965), s.12 vd.Bu konuda Fuat Sezgin şöyle demektedir; "Hadislerin *Sahife* adlı bir takım yazılı vesikalara dayandığı göstermek hususunda selefi Sprenger'in mesaisini devam ettiren Goldziher, aksine İslâmî kaynaklar tarafından gösterilen ilk tedvin çağım takriben bir asır kadar geç başlatmak ve bu devri Zuhri'den ilk musned hadis kitaplarının meydana geldiği üçüncü asır başlarına kadar indirmek istiyor. Bu tedvin işinin başlangıcına, kitabında ayırmış olduğu kısım ehemmiyetli bir yer işgal eder -Muh.Stud.II.208-211-. Hadislerin tedvin devrini değiştirmek veya bir asır kadar tehir etmek için, takibettiği yol oldukça çetrefildir ve tezatları bizzat kitabında mevcuttur. Nedense bir defa tasavvur etmiş olduğu neticeye varmak için bazı garib izahları vardır. Bunun münakaşasına girişmeden evvel kaydedelim ki, Goldziherin tezat olarak tasavvur ettiği ve dolayısıyla ortadan kaldırmağa çalıştığı iki ayrı menşee vardır. Bunlardan biri hadislerin tedvinini, diğeri ise, hadislerin tasnifidir. İslâmî kaynakların bu ikisi

Zuhrî'nin hadîs yazmasında mühim rol oynadığına işaret ettiğimiz hadîs vazı, hadîs rivayetinde *isnâd* dediğimiz ve râvi isimlerini zikretmek suretiyle haberin ilk kaynağına inmek imkânını veren bir sistemin de hadîsçiler arasında kullanılması sağlamıştır. Bir haberi veya bir hadîsi nakleden kimse, onu kimden işittiğini belirtmek zorundadır; çünkü haberin doğruluğu, onu nakledenlerin güvenilir olmasıyla yakından ilgilidir. Eğer hadîsler içine hiç yalan karışmasaydı, veya her insan, işittiği bir şeyi hemen hâfızasına yerleştirebilecek ve aradan seneler geçtikten sonra da onu aynen hatırlayıp tekrarlayabilecek bir kaabiliyette yaratılmış olsaydı, her halde, hadîs rivayetinde de isnad kullanmağa ve bir sürü isim sıralamağa lüzum kalmazdı. Oysa ki, ne hadîsler yalancuların tasallutundan masûn kalmış, ne de insan her işittiğini ânında hıfzedebilecek derecede mükemmel yaratılmıştır. Bu durum, hadîslerin sıhhatini garanti altına alabilmek için, zorunlu olarak, hadîs râvilerinin adalet ve zabt yönünden hallerinin bilinmesi ihtiyacını doğurmuştur.

Birinci asrın ilk yarısı, yani sahabenin umumiyetle hayatta bulunduğu devir, hadîsin yalnız ehil olanların elinde bulunduğu ve onu, kendilerine ihtisas sahası yapanların yaşadığı bir devir olarak düşünülürse⁹⁹, bu devirde isnada ihtiyaç hasıl olmamış olabilir. Hattâ sahabe ile Hazreti Peygamber arasında hadîsi kendilerine nakledecek bir başka nesil de bulunmadığına göre – sahabilerin birbirlerinden işittikleri hadîsler dışında – isnad zikrinin düşünülmemiş olması da tabii sayılmak icabeder. Fakat bu durumun uzun süre devam

için ileri sürmüş oldukları tarif bariz şekilde birbirinden ayrıdır. Birincisi için *evvelu men devve-ne'l-hadîs*, ikincisi için *evvelu men şannefe'l-kutub* tabirini kullanırlar. Birincisiyle hadîslerin kitaplarda toplanmasını, ikincisi ile mudevven hadîslerin muayyen bâblara göre tasnifini kasdederler. İşte kaynakların bu iki mebbe için mavzuu bahs ettiği tarih ayrıdır ve şüphesiz ki tedvin tasniften evveldir. Nasılsa Goldziher bu farka dikkat etmemiş, yani tedvin ile tasnif devrini birbirinden ayırmamış ve dolayısıyla İslâmî kaynakların bu ikisi için farklı olarak gösterdiği iki tarih arasında bir tezdadın mevcut olduğunu farzetmiş, birini ortadan kaldırmağa çalışarak, tedvine ait haberleri ve kaynaklarını zayıf addederek bu neticeye ulaşmıştır...”

99 Bazı kaynaklar, sahabilerin sayısı hakkında muhtelif rakamlar verirler. Meselâ İbnü'ş-Şalâh'ın Ebû Zur'â er-Râzî'den naklen açıkladığına göre, Hazreti Peygamberle birlikte Tebuk gazvesine iştirak eden sahabilerin sayısı 70 bin civarındadır. Veda haccında da 40 bin sahabe hazır bulunmuştur. Hazreti Peygamber vefat ettiği zaman onu gören ve işiten Medîne ile Mekke halkından ve sair Araptan olan sahabe sayısı ise, 114 bini buluyordu. (Bkz. *Ulûmu'l-hadîs*, s. 267–268). Verilen bu rakamlar, mübalâğah sayılsa bile Hazreti Peygamberden çok hadîs rivayet etmekle şöhret kazanan ve *muksîrûn* denilen sahabe sayısının Ahmed İbn Hânel'e göre sadece altı kişi olması (bkz. aynı yer.s.266), diğer bin kişinin en fazla bir veya iki, üçyüz kişinin de yüz ile beşyüz arasında hadîs rivayet etmesi, bütünü sahabilerin hadîsle meşgul olmadıklarını gösterdiği gibi, meşgul olanların da, onu ihtisas sahası yaptıklarına delâlet eder.

etmediği de bir gerçektir; çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi, üçüncü halife 'Osman İbn 'Affân'ın öldürülmesi, bunu müteakip 'Alî ile Mu'âviye arasındaki mücadele ve nihayet şî'a ve havaric gibi fırkaların zuhuru, hadis vaz'ına yol açan âmillerin başında yer almış ve zaman ilerledikçe vaz' işi bütün süratiyle genişlemiştir. Bu ise hadis râvillerinin tesbiti için rivayette isnad kullanılmasını zorunlu kılmıştır. O halde hiç tereddüt etmeden denebilir ki, isnad, hadis vaz'ı sebebiyle hadisçiler cephesindeki redd-i fiilin bir neticesidir ve hadis vaz'ı ne zaman başlamış ise, isnad tatbiki de vaz' hareketinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Hicretin 110 senesinde vefat eden ve Zuhri'nin muasırı olan meşhur hadis imamı Muhammed İbn Sîrîn'in bir sözü, bu görüşümüzü kesinlikle teyid edecek mahiyettedir. İbn Sîrîn şöyle der: "İlk zamanlar isnad sormuyorlardı. Ne zaman ki *fitne* zuhur etti; bize kendilerinden rivayet ettiğiniz kimselerin isimlerini söyleyin, demeğe başladılar. Bu suretle, ehli sunnetten olanlara bakıyorlar ve hadislerini alıyorlar, ehli bid'attan olanların hadislerini de terk ediyorlardı"¹⁰⁰. Keza Sufyân eş-Şevrî (Ö.161)'nin "râviler yalanı kullandıkları vakit biz de onlar için tarihi kullandık" sözü de¹⁰¹ hadis vaz'ının şuyubulmasından sonra râvilerin gözaltına alındıklarını gösteren bir başka delildir.

Muhammed İbn Sîrîn'in biraz önce zikrettiğimiz sözünde, isnad kullanılmasına vesile olan *fitnenin* belirlenmemiş olması, isnadın erken bir devirde kullanılmış olamayacağı görüşünde olan bazı müsteşrikları bu fitnenin tesbiti gayretine düşürmüştür. Meselâ bunlardan Joseph Schacht, İbn Sîrîn'in sözünde bahis konusu edilen fitnenin, Emevî idaresinin sonlarına doğru Halife Velid İbn Yezid'in öldürülmesi (H.126) ile ortaya çıktığını ileri sürmüş ve İbn Sîrîn'in 110 senesinde ölmüş olması dolayısıyla bu fitneden söz edemeyeceği ve dolayısıyla mezkûr sözün ona atfedilmiş yalan bir haber olduğu iddiasında bulunmuştur¹⁰². Schacht'ın bu iddiasını garib karşılamamak mümkün değildir. Eğer İslâm tarihinin ilk bir buçuk asrında, Velid İbn Yezid'in öldürülmesine müncer olan fitneden başka ve daha mühim fitneler olmasaydı, bu müsteşrika bir dereceye kadar hak verilebilirdi. Oysa ki İslâm tarihinde üçüncü halife 'Osman İbn 'Affân'ın şehid edilmesiyle neticelenen ayaklanma "fitne" olarak isimlendirildiği gibi, Cemel ve Şiffîn harpleri de bu "fitne'nin devamından

100 Bu haberin rivayetleri için bkz. Muslim, *Şahih* (Mukaddime), I.15; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I-1, 28; el-Hâfîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.122; Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve ma'rifeti'r-riçâl*, v.114b.

101 El-Hâfîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.119.

102 Bkz. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, s.36-37.

başka bir şey değildir. Öyle ki bu hâdiseler, asrımızın tanınmış yazarlarından Mısırlı Taha Hüseyn'in *el-Fitnetu'l-kubrâ* adını verdiği bir eserinin konusu bile olmuştur¹⁰³. Keza Emevî halifesi 'Abdu'l-Melik İbn Mervân (65-86 H.)'ın hülâfetinden iki sene önce Hicâz'da idareye karşı ayaklanan ve hâkimiyetini ilân eden 'Abdullah İbnü'z-Zubeyr (63-73 H.) hâdisesi ile 81 senesinde Başra'da patlak veren İbnü'l-Eş'âş hâdisesi de¹⁰⁴, birer "fitne" olarak isimlendirilmiştir ve İbn Sîrîn'in bütün bu fitnelere şâhid olduğu, yahut onlar hakkında haber verebilecek durumda bulunduğu apaçık meydandadır. Hal böyle iken, Schacht'ın bu fitneleri hiç hesaba katmadan İbn Sîrîn'in vefatından 16 sene sonra ortaya çıkan bir fitneyi bahis konusu etmesi, sonra da İbn Sîrîn'in bu fitneye şâhid olmadığını ileri sürüp onun söylediği bir sözü yalanlamağa kalkışması akıldan kabul edebileceği bir husus değildir. Maamafih bu müsteşrîk, isnad tatbikinin ikinci asrın başlangıcından daha eski olabileceğini kabul etmediğini açıkça belirtmesi¹⁰⁵, İbn Sîrîn'in bahis konusu ettiği fitneyi niçin onun ölümünden sonra zuhur eden hâdiselerle izah etmeğe ve bu sözün İbn Sîrîn'e isnadını yalanlamağa çalıştığını göstermeğe yeterlidir.

Biz, isnadın başlangıç tarihiyle ilgili bu münakaşaya bu kadarla işaret ettikten sonra, konunun Zuhri ile olan ilgisine geçmek istiyoruz. Zira hadisçimiz hakkında gelen bazı haberlerin, İbn Sîrîn'in yukarıda naklettiğimiz sözünü nasıl teyid ettiğini, buna karşılık, adı geçen müsteşrîk, görüşünde ne kadar yanıldığını gösterecektir.

Hicretin 50 nci senesinde doğduğunu ve 30 yaşlarında iken ilmi sahada oldukça yetişmiş bir genç olarak Şâm'a seyahat ettiğini daha önce açıkladığımız İbn Şihâb ez-Zuhri, 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in emriyle hadisleri ilk tedvin eden kimse olduğu gibi, hadis rivayetinde isnad tatbikini ilk sağlayan kimse olarak da tanınmıştır. Yine onun talebesi Mâlik İbn Enes'in açıkladığına göre, "hadîsi ilk defa isnad eden kimse İbn Şihâb'tır"¹⁰⁶. Zuhri, yalnız kendi hadislerinde isnad kullanmakla iktifa etmemiş, zaman zaman yaptığı ihtarlarla başkalarını da isnad kullanmağa zorlamıştır. 'Utbe İbn Ebî Hâkim'in verdiği bir haber, Zuhri'nin isnada ne kadar büyük değer verdiğini göstermeğe yeterlidir. Bu habere göre, Medîne'de İshak İbn 'Abdillah, Zuhri'nin meclisinde oturmuş "kâle Rasulu'llah (S.A.S.)" (Rasulu'llah buyurdu ki...) diye-

103 Bu eser 1962 senesinde Mısır'da tabedilmiştir.

104 İbn Keşîr 87 inci sene olaylarından bahsederken bu hâdiseyi "fitnetu İbnü'l-Eş'âş" başlığı altında verir. Bkz. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX.35.

105 Bkz. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, s.37.

106 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IV-1, 74.

rek hadîs rivayet etmeğe başlamıştı. Zuhrî onu hemen durdurmuş ve “sana ne oluyor? Allah seni katletsin, ya İbn Ebî Ferve! Allah’a karşı bu cür’etin nedir? Hadîsini isnad et. Bize ipi ve halkası olmayan hadîsleri rivayet ediyor-sun”, diyerek onu azarlamıştır¹⁰⁷. Zuhrî’nin, bu çeşit ihtarları, isnad zikretmeden hadîs rivayet eden herkese yönelttiği anlaşılmaktadır. El-Velîd İbn Muhammed aynı konuda şöyle der: “Zuhrî ile birlikte Ebû Hâzîm’e uğramıştık. Ebû Hâzîm, “Hazreti Peygamber şöyle dedi” diyerek hadîs nakletmeğe başlayınca, Zuhrî ona şöyle dedi: Ne o, ipi ve halkası olmayan hadîsler görüyorum?”¹⁰⁸.

Zuhrî’nin isnad tatbikinde gösterdiği titizlikle ilgili bu çeşit haberlerin en dikkat çekici olanı, isnadı Şâm hadîsçileri arasında yayması ve hadîs rivayetinde kullanılmasını sağlamış olmasıyla ilgili olan haberdır. El-Velîd İbn Muslim anlatır: “Şâm halkı, Rasulu’llah şöyle buyurdu, diyerek hadîs rivayet ederdi. Zuhrî onlara, yâ ehle’s-Şâm! Ne oluyor ki, hadîslerinizi ipsiz ve halkasız görüyorum? diye hitap ettikten sonra isnad kullanmağa başladılar”¹⁰⁹. Bu sözler, Şâm’da muntazam bir isnad tatbikinin, tamamiyle Zuhrî’nin gayretleriyle sağlandığını açık bir şekilde göstermeğe yeterlidir. Buna göre Schacht’ın, 126 senesinde Halife Velîd İbn Yezîd’in öldürülmesiyle ortaya çıkan “fitne” den sonra isnad tatbikinin başladığı yolundaki iddiasının ne kadar mesnedsiz olduğu anlaşılmaktadır. Müsteşrik, mezkûr iddiasını her hangi bir delile dayamadan sadece şahsî kanaatı olarak ileri sürerken, Hicretin 110 senesinde ölen Muhammed İbn Sîrîn ile, 124 senesinde ölen Zuhrî’nin – şüphesiz öldükleri senede değil, fakat – birinci Hicrî asrın ikinci yarısından itibaren isnad tatbikinin başladığını açık bir şekilde ifade etmiş olmalarındaki delâleti yine keyfî olarak anlamazlıktan gelmiştir. Oysa ki Zuhrî’nin Medîne’de bazı şahısları isnad kullanmadıkları için muâheze etmesi, istisnalar dışında isnadın buralarda genellikle tatbik edildiğini, Şâm halkının da, yine Zuhrî’nin ikazından sonra isnad kullanmağa başladıklarını gösterir. Esasen, isnadın hadîs vaz’ına karşı bir reddi fiil olarak ortaya çıktığı düşünülürse, başlangıcını vaz’ hareketinin başlangıcından çok daha sonraki devirlere çıkarmak için ikna edici hiç bir sebep de mevcut değildir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Zuhrî’nin halifelerle olan ittisali ömrü boyunca devam etmiş; ‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz’e hadîslerin tedvini işinde

107 El-Hâkim Ebû ‘Abdillâh en-Neysâbüri, *Ma’rifet’ulümi’l-hadîs*, s.6; Ebû Nu’aym, *Hilye*, III.365.

108 Ebû Nu’aym, *Hilye*, III.365; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.345.

109 Bkz.ez-Zehebî, *Târîh*, V.148.

hizmet ettikten sonra, Yezîd İbn 'Abdi'l-Melik'in tevdi ettiği kazâ görevini Suleymân İbn Hâbib ile birlikte yürütmüştür. Onun, en büyük tazim ve hurmeti Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik'ten gördüğü anlaşılmaktadır. Bu halife onu çocuklarının talim ve terbiyesiyle vazifelendirmiştir ki, Zuhri bu işi ölünceye kadar yapmıştır¹¹⁰. Halifenin Zuhri'ye olan hudutsuz hurmeti¹¹¹, daha önce işaret ettiğimiz ifrat derecedeki cömertliğinin sebep olduğu büyük borçlarının Halife tarafından ödenmesinde başlıca müessir olduğuna şüphe yoktur. Bir defasında, yedi bin dinarlık borcunu ödedikten sonra ona "dikkat et bir daha bu kadar borçlanma" demiş, Zuhri de Hazreti Peygamberin "mü'min aynı delikten iki defa ısırılıp sokulmaz" hadisini hatırlatmış olmakla beraber bu borçların arkası kesilmemiştir¹¹².

Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik ile Zuhri arasında, hadis kitabetine müteallik cereyan eden olaylarla ilgili olarak münferid bazı haberler gelir. Bu haberler sayesinde, hilâfet sarayında Zuhri'ye ait pek çok yazılı hadisin toplandığı kanaatine varmak mümkün olmaktadır. Rivayet olduğuna göre Halife Hişâm, Zuhri'den oğulları için hadis yazmasını istemiş, ona bir de kâtip tahsis etmiştir. Zuhri ilk anda 400 hadis yazmış ve Halifeye göndermiştir. Ancak aradan bir müddet geçtikten sonra, Halife – her halde Zuhri'nin hâfıza gücünü denemek için – yazılı hadislerin kaybolduğunu ileri sürerek onların tekrar yazılmasını istemiştir. Zuhri'nin aynı hadisleri ikinci defa yazmasından sonra, ilk yazılan nüsha ile ikinci nüshayı karşılaştırmış ve aralarında tek bir harf değişikliğine bile rastlanamıştır¹¹³. Diğer bir rivayette, Halifenin iki kâtip tahsis ettiği, bu kâtiplerin bir sene müddetle Zuhri'nin yanına gelip gittikleri ve ondan pek çok hadis yazdıkları belirtilmektedir¹¹⁴. Bu çeşit olaylar, ister şikâyet mahiyetinde olsun, ister haber mahiyetinde olsun, Zuhri'nin, halifelerin kendisini hadis yazmağa zorladıklarını söylemesine sebep olmuştur. Bir haberden öğrendiğimize göre Zuhri şöyle der: "Biz hadis yazmağı kerih görür (hoş karşılamaz) dükk; fakat sultan bizi hadis yazmağa zorladı; biz de artık halkı bu işten (yani hadis yazmaktan) menetmeyi hoş görmedik"¹¹⁵. Zuhri'yi hadis yazmağa zorlayan sultanın Halife Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik olduğunu açıklayan haberler de vardır. Ebu'l-Melîh'in söylediğine göre "Zuhri'yi hadis

110 Aynı eser, V.140.

111 Bkz. İbnü'l-'İmâd, *Şeşerât*, I.162.

112 Ez-Zehebî, *Târîh*, V.150.

113 Ez-Zehebî, *Teşkira*, I.140; İbn Hacer, *Teşîb*, IX.449; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.342.

114 Ebü Nu'aym, *Hilye*, III.361; ez-Zehebî, *Târîh*, V.143.

115 *Hilye*, III.363; *Târîh*, V.145.

yazmağa zorlayan halife Hişâm'dır"¹¹⁶. Diğer bir rivayette de yine Ebu'l-Melîh şöyle demiştir: "Biz Zuhri'nin yanında hadîs yazmağa heves etmezdik; fakat Hişâm, Zuhri'yi hadîs yazmağa zorladıktan ve Zuhri onun oğulları için hadîs yazdıktan sonra halk da yazmağa başladı"¹¹⁷. İşte Halife Hişâm'ın hadîs kitabesindeki bu gayreti sebebiyle olacaktır ki, hilâfet sarayında Zuhri'ye ait pek çok hadîs toplanmıştır. Bu gerçek Ma'amer İbn Râşid tarafından şu sözlerle ifade edilmiştir: "Biz Zuhri'den pek çok hadîs öğrendiğimizi zannededik; fakat Halife el-Velîd İbn Yezîd öldürülüp (H.126) hazinelerinden Mervân âilesi için Zuhri'den yazılan ilmin kitaplar halinde hayvan sırtında taşındığını görünce, ondan öğrendiklerimizin ne kadar az olduğunu anladık"¹¹⁸.

Altı Emevî halifesinin hüküm sürdüğü devre içinde hayatını idame ettirmiş olan Zuhri, zamanının eşi bulunmayan bir hadîs hâfızı ve imamı olarak şöhret kazanmıştır. Muâsırı olan, onu gören ve onunla sohbet eden diğer hadîs imamlarının onun hakkında söylenmiş pek çok sitayişkâr sözleri vardır. Zuhri'yi daha yakından tanıtacağına inandığımız bu sözlerden bir kaç misal vermeyi faydalı buluyoruz:

İmam Mâlik İbn Enes: "İbn Şihâb dünyada eşi bulunmayan bir insan olarak kalmıştır"¹¹⁹.

Ebû Bekr el-Huzeli: "El-Hasan el-Başri ve İbn Sîrîn ile birarada bulduk; fakat Zuhri gibisini görmedik"¹²⁰.

Şu'ayb İbn Ebî Hamza: "Mekhül'e, mülâkî olduğu kimselerin en âlimi soruldu; İbn Şihâb, diye cevap verdi. Sonra kim? denildi; sonra yine İbn Şihâb, dedi"¹²¹.

İbn Şihâb ez-Zuhri: "Sa'îd İbnü'l-Museyyib bir gün bana şöyle dedi: Ölen hiç kimse yoktur ki, senin gibi bir başkasını terketmiş olsun"¹²².

İbrâhîm İbn Sa'îd babasından naklen: "Rasulullah (s.a.s.) müstesnâ, İbn Şihâb'ın topladığı ilmi toplayan bir kimse görmedim"¹²³.

116 İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.345.

117 Ebu Nu'aym, *Hilye*, III.363.

118 Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.361; *ez-Zehabî, Târîh*, V.141; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX.344.

119 *Ez-Zehabî, Târîh*, V.138.

120 Aynı yer.

121 Aynı eser, V.140.

122 Aynı yer.

123 Aynı yer.

İmam Mâlik İbn Enes: “Bu ilim dindir; dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz. Biz, bu mescidde, Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu, diyen yetmiş çeşit insanla karşılaştık. Bunların hepsi de, Beytu'l-mâli emanet edecek kadar güvenilir kimseler olmakla beraber bu sahanın adamı değillerdi. Fakat Zuhri geldiği zaman, bu gencin kapısında (ondan ilim alabilmek için) izdiham ediyorduk”¹²⁴.

Mekhül: “Dünya yüzünde Sunneti Zuhri'den daha iyi bilen bir kimse kalmadı”¹²⁵.

‘Omer İbn ‘Abdi'l-‘Aziz (Halife): “Size İbn Şihâb'ı tavsiye ederim; zira ondan daha âlim birisiyle karşılaşmamışsınızdır”¹²⁶.

Sufyân İbn ‘Uyeyne: “Halk içinde Zuhri'den daha âlim birisini görmedim”¹²⁷.

el-Leyl İbn Sa‘d: “Bütün ilimleri kendisinde cemedi Zuhri gibi bir âlim görmedim. Tergîbten rivayet etse, işte yalnız bu sahanın adamı, dersin. Arap-tan ve ensabtan söz etse, yalnız bu sahada mütehasıs olduğunu söylersin. Kur‘ândan ve Sunnetten bahsetse, yine aynı”¹²⁸.

Tanınmış hadisçilerin Zuhri hakkında ileri sürdükleri bu çeşit görüşlerle ilgili örnekleri daha da artırmak mümkündür. El-Munkedir İbn Muhammed'in “alnında secde eseri gördüm” diye tanıttığı¹²⁹ Zuhri, zühd ve takvasıyla de gerçek bir müslümanı temsil ediyordu. Kur‘âm Kerimin müteaddit âyetlerinden ve Hazreti Peygamberin birçok hadislerinden anlaşıldığı gibi İslâm, iman ve amelden teşekkül eder; amel olmaksızın iman zayıf ve kusurludur. Amel, Allah'ın emridir ve yalnız O'nun emri olduğu içindir ki O'na olan imanın bir gereği olarak ve yalnız O'nun rızasını kazanmak için ifa edilir. Allah'ın rızasından mahrum kalmış olan kimseler imanlarını ve güvenilir olma vasıflarını büyük ölçüde kaybetmiş olan kimselerdir. Eğer bunlar, İslâm'ın bu gerçeğini bilebilecek vasıfta iseler, onlar için daha büyük tehlikeler vardır. İşte Zuhri bu hususa işaret ederek şöyle diyordu: “İnsanlar amel etmeyen âlimin ilmine güvenmezler; rızadan mahrum olanın sözüne de rıza göstermezler”¹³⁰.

124 Aynı eser, V.142.

125 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IV-1, 73.

126 Aynı eser, IV-1, 72.

127 Aynı eser, IV-1, 74.

128 İbn Hacer, *Tehzib*, IX.449; *ez-Zehabi*, *Tezkira*, I.109.

129 *Ez-Zehabi*, *Tarih*, V.138.

130 Ebü Nu‘aym, *Hilye*, III.366.

Allah'ın bahşettiği her nimete şükretmek, vermediğine de sabır göstermek, her müslümanın başta gelen vazifesi olmak icabeder. Nitekim çokluğu, müslümanı şükürden, yokluğu sabırdan uzaklaştıracak olursa, o müslüman bütün iyi amellerini heba etmiş, husrâna düşmüş olur. Zuhri'ye göre şükür ve sabır, zühdün temelidir. Kendisine zühd hakkında sorulduğu zaman, onu "helâl malın, şükürüne mani olmadığı, haram malın da, sabrına galebe çalmadığı kimse"nin vasfı olarak tarif etmiştir¹³¹.

Zuhri'nin Kitap ve Sunnet'e bağlılığı, hadisçiler ekolünün kelâmcılara karşı müdafa ettiği inançlar çerçevesi içinde, bu ekolün temel prensibini aksettirir. Ona göre, Allah'ın Kitabı ve Resûlünün kelâmı üzerinde münazara edilmez¹³². Kendisine "zâni zina ettiği sıra, mü'min olduğu halde zina edemez" hadisi hakkında sorulduğu zaman¹³³, "ilimAllah'tandır; Rasûlüne tebliğ, bize teslim etmek düşer. Rasûlullah (s.a.s.) tan gelen hadisleri geldiği gibi alıp naklediniz" demiştir¹³⁴.

Kader inancı, îmanın esaslarından biri olarak Hazreti Peygamberin sahih hadisleriyle sarahaten ifade edilmiştir. Zuhri buna işarette şöyle der: "Kadere îman tevhîdin nizamıdır; her kim kadere îman etmediği halde tevhîde giderse, kadere küfrü, tevhîdini nakzeder"¹³⁵.

Kaynakların bize naklettikleri haberler çerçevesi içinde Zuhri'nin teremesini, hadis ilmindeki yerini ve değerini incelemeğe, akaidindeki salabeti belirtmeğe çalıştık ve neticede gördük ki, Zuhri, ilmiyle zühd ve takvasını şahsında cemedebilen nadir hadis imamlarından biridir. Hazreti Peygamberin hadisi bahis konusu olduğu zaman, en ufak hatalarından dolayı babalarını dahî tenkid ve teşhir etmekten çekinmeyen hadisçiler, onun hakkında yalnız husni şehadette bulunmuşlar, fakat ilmine veya diyanetine zarar verebilecek herhangi bir kusuruna işaret etmemişlerdir. Hal böyle iken, İslâm'a karşı garazkâr niyetlerini gizlemeğe muktedir olamayan bir müsteşrikin Zuhri hakkındaki ithamlarına burada işaret etmeden geçemeyeceğiz. Bu müsteşrik, yahu-

131 Aynı eser, III.371.

132 Ez-Zehebî, *Târîh*, V.142.

133 Hadisin tamamı şu mealdedir: "Zâni, zina ettiği sıra mü'min olduğu halde zina edemez. Hırsız, hırsızlık ettiği sıra mü'min olduğu halde hırsızlık edemez. İçki içen, içki içtiği sıra mü'min olduğu halde içki içemez". Hadisin bir varyantında da şu ibareler yer almıştır: "Halkın gözü olan kıymeti büyük bir genimeti çapulculukla yağma eden kişi, yağma ettiği sıra mü'min olduğu halde yağma edemez". Hadis için bkz.el-Buhârî, VI.241; Müslim, I.76.

134 Ebû Nu'aym, *Hilye*, III.369.

135 Ez-Zehebî, *Târîh*, V.142.

di Ignaz Goldziher'dir ve Zuhri'yi Emevî Halifesi 'Abdu'l-Melik'in emriyle hadîs uyduran bir kimse olarak tanıtmaya çalışmıştır. Aslında biz bu konuya, *İgnaz Goldziher'in hadîsle ilgili bazı görüşlerinin tahlil ve tenkidi* adlı bir makalemizde temas etmiş ve diğer bazı görüşlerinin de yardımıyla, onun garazkâr niyetini ortaya koymaya çalışmıştık¹³⁶. Bu incelememizi Zuhri'ye tahsis etmiş ve onu her yönü ile yakından tanımış olmamız dolayısıyla, burada, Goldziher'in onun hakkındaki görüşlerine bir defa daha işaret etmeyi faydalı görüyoruz. Zira bu incelemede, Goldziher'in Zuhri ile ilgili görüşlerinin, tamamıyla hayal mahsulü olduğunu ve İslâm'ın temelini teşkil eden hadîsi değersiz kılmak gayesi güttüğünü ispatlayan deliller daha kesin bir şekilde ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Goldziher, hadîs meselelerine tahsis ettiği bir kitabının başında¹³⁷, hadîslerin çoğunun, İslâm dininin tarihi ve ictimâî inkişafının tabii bir neticesi olarak, sonradan uydurulduğunu ileri sürmüş ve Emevî halifelerini uydurma faaliyetinin ilk teşvikçileri olarak itham etmiştir¹³⁸.

Goldziher'in halifeleri bu tarzda ithamı, tabii olarak, onu, bu halifelerin emellerine hizmet edecek bazı hadîsçiler aramak zorunda bırakmıştır. Çünkü bir işin yapılmasına emir verildiği ve bu işin yapıldığı ileri sürülürse, o işi yapanların da bulunmuş olması tabii bir netice olmak icabeder. Nitekim o da bu kaideye dayanarak, hadîs vaz'ının Emevî halifelerinin emri ile başladığını ileri sürdükten sonra, bu emre uyan hadîsçinin de Zuhri olduğunu iddia etmiştir. Ne var ki, atılan temel yalan ve tahriften ibaret kalırsa, üzerine kurulan bina da kötü bir hayal olur.

Goldziher'in iddiasına göre, Zuhri'nin hadîs uydurmasına sebep olan hâdise şudur: Emevî Halifesi 'Abdu'l-Melik Şâm'da hüküm sürerken, idareye

136 Bu tahlil ve tenkid yazısı için bkz. *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl, 1967, Cilt, XV.s. 43-55.

137 *Muhammedanische Studien* adını verdiği bu kitap iki ciltten ibarettir ve ikinci cildi hadîs tahsis edilmiştir. Bu cilt, Léon Bercher tarafından *Etudes sur la tradition Islamique* (Paris 1952) adı altında fransızcaya da terceme edilmiştir.

138 Goldziher bu iddiasına delil olmak üzere Tabari tarihinden Mu'aviye'nin Küfe'deki vâlisi Muğire İbn Şu'be'ye verdiği bir emri nakletmiştir. Gâya bu emirde Halife, vâlisinden 'Ali aleyhine ve 'Osmân lehine hadîs uydurmasını istemiştir. Oysa ki Tabari haberi tetkik edildiği zaman, emirde Goldziher'in anladığı manâyı verecek hiç bir ifadenin kullanılmadığı açıkça görülmektedir. Goldziher, ilim âlemindeki şöhretine rağmen, bu haberin manâsını tahrif etmekte kendi itikadı yönünden fayda mülâhaza etmiştir. Nitekim kitabında ileri sürdüğü diğer görüşleri de aynı tahrif metoduna istinad ettirmesi bunun en açık delilini teşkil eder. Mu'aviye'nin emir ile, bu emrin Goldziher tarafından değerlendirilmesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. yukarıda adı geçen makale, s.45-46.

karşı ayaklanmış olan ‘Abdullah İbnu’z-Zubeyr de kendi hilâfeti ilân etmiş ve bütün Hicâz’ı idaresi altına almıştır. Hacc yollarının onun tarafından tutulması, Şâm’daki Halife için büyük bir endişe kaynağıdır; çünkü hacc için Hicâz’a giden suriyeliler, ‘Abdullah İbnu’z-Zubeyr’e bey’at etmeğe ve Emevî idaresine karşı ayaklanmağa zorlanabilirler. ‘Abdu’l-Melik bu tehlikeyi bertaraf etmek maksadıyla suriyelilerin Hicâz’a gitmelerini yasaklar; fakat onların hacc farızalarını ifa etmelerini sağlamak için Kudüs’teki Kubbatu’s-Sahra’yı inşa ettirir. Sonra, Kudüs’ün Mekke’ye muâdil bir hacc mahalli olduğuna suriyelileri inandırabilmek için Zuhri’ye başvurur ve onun bu hususta bir hadîs uydurmasını ister. Zuhri de ‘Abdu’l-Melik’in emrine uyarak “bineler yalnız üç mescide doğru koşturulur: Mescid-i Harâm, benim mescidim ve bir de Beytu’l-Mağdis (Kudüs) mescidi” meâlindeki hadîsi uydurur¹³⁹.

Goldziher, bu iddiasını her hangi bir delile veya tarihi habere istinad ettirmemiştir. Dayandığı husus, sadece, Zuhri’nin Emevî halifeleri nezdindeki itibarı ve onlara yakınlığıdır. Nitekim onun “sultanlar bizi hadîs yazmağa zorladılar” sözü bile¹⁴⁰ Goldziher’in, Zuhri’yi halifelerin arzularına boyun eğecek kadar uysal davranışlı bir kimse olarak itham etmesine ve dolayısıyla onun hadîs uydurabileceği hükmüne varmasını sağlayan başlıca delili olmuştur. Fakat yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Goldziher’in Zuhri hakkında ileri sürdüğü bu görüşler tamamiyle hayal mahsulüdür ve gerçekte en yakın bir ilgisi yoktur. Bunu tesbit edebilmek için, önce, Halife ‘Abdu’l-Melik’in, suriyelilerin Kudüs’teki Kubbatu’s-Sahra’yı haccetmelerini sağlamak maksadıyla Zuhri’ye mezkûr hadîsi uydurması hususundaki emri ile ilgili iddiayı ele almak gerekir:

Böyle bir emrin verildiği bir an için kabul edilirse, bu emrin, ‘Abdullah İbnu’z-Zubeyr’in Hicâz’a hâkim olduğu ve hacc yolunun kapalı bulunduğu sıralarda verilmiş olması lâzımdır. İbnu’z-Zubeyr fitnesi bertaraf edilip, Hicâz, yeniden Emevî idaresinin kontrolü altına girdikten sonra, suriyelilerin hacc için Hicâz’a gitmelerine engel olan sebep de elbette ortadan kalkmış olacak ve dolayısıyla Halifenin Zuhri’ye böyle bir emir vermesine lüzum kalmayacaktır. Filhakika Hicri 72 senesinde ‘Abdu’l-Melik’in Haccâc kumandasında teşkil ettiği bir Şâm ordusu, ‘Abdullah İbnu’z-Zubeyri’i Mekke’de muha-

139 Daha geniş bilgi için bkz, aynı makale, s.47-53.

140 Hişam İbn ‘Abdi’l-Melik’in, oğulları için Zuhri’ye hadîs yazdırması üzerine Zuhri’nin bu sözü söylediğine ve bundan sonra da halkın hadîs yazmağa başladığına dair haberlere yukarıda temas edilmişti. Bu hususta bkz. s. 76.

sara altına almış ve mancınık atışına tutmuştur. 73 senesinde ise, İbnu'z-Zubeyr, kendisine isabet eden bir taş altında can vermiş ve 65 senesinden beri devam eden hakimiyeti son bulmuştur¹⁴¹. İbnu'z-Zubeyr'in ölümünden sonra Haccâc üç sene boyunca Mekke, Medîne ve Tâ'if âmili olarak kalmış, daha sonra da 'Abdu'l-Melik tarafından 'Irâk'a tayin olunmuştur¹⁴². Bu tarih olayı bize şunu açıklamaktadır ki, Hicrî 73 senesinde İbnu'z-Zubeyr'in öldürülmesinden sonra Hicâz tamamiyle emevîlerin kontrolü altına girmiş ve hacc yolu da suriyelilere açılmıştır. Binâanaleyh bu seneden sonra 'Abdu'l-Melik'in Zuhri'ye Kudüs'ün hacc mahalli olarak ilân edilmesi için hadis uydurması hakkında emir vermesine de lüzum kalmamıştır.

73 senesinden sonra böyle bir emrin verilmesi bahis konusu olmadığına göre, bu seneden önce verilmiş olması düşünülebilir mi? Biz, işte bu sorunun cevabını kolaylaştırmak gayesiyle Zuhri'nin hayat hikâyesini anlatırken, Şâm'a ilk defa geldiği ve Halife 'Abdu'l-Melik ile ilk defa karşılaştığı sene üzerinde bilhassa durduk; gerek tarih haberlerine ve gerekse diğer bazı istidlâllere dayanarak Zuhri'nin Hicri 80 senesinden sonra Şâm'a geldiğini ve 'Abdu'l-Melik ile ilk defa o zaman karşılaştığını tesbit ettik¹⁴³. Bu tarih, İbnu'z-Zubeyr'in ölümünden en az yedi sene sonradır; yani 'Abdu'l-Melik, Zuhri'yi İbnu'z-Zubeyr'in ölümünden en az yedi sene sonra görmüş ve tanımıştır. Aralarında geçen muhavere, bu ilk tanışmayı açık bir şekilde belirtmektedir. O halde, 'Abdu'l-Melik'in 80 senesinden sonra Zuhri'ye hacc mahalli ile ilgili emrini vermesine lüzum kalmadığı gibi, İbnu'z-Zubeyr'in hayatta olduğu ve Hicâz bölgesini elinde tuttuğu sıralarda da, böyle bir emir vermesi için Zuhri ile tanışıklığı yoktur ve hiç karşılaşmamışlardır.

Tarih yönünden gerçeğin bu kadar açık ve seçik olmasına rağmen, ilim dünyasında şöhret kazanmış bir müsteşrikın bunu görmezlikten gelmesi, sonra da ilmini bu çeşit hayal, yalan ve iftira üzerine kurması aklın kabul edileceği bir husus değildir.

Goldziher'in idrakinden âciz kaldığı bir mesele de, her halde inanmış bir müslümandaki iman salâbeti olacaktır ki, bu idraksizliği, onu böyle bir yalana saplanmak gafletine düşürmüştür. Hacc, Kur'ânı Kerimde yer alan Allah emri ile müslümanlara farz kılınmış; keza hacc mahalli de aynı şekilde tesbit edilmiştir. Bunun dışında bir başka yerde bu farîza ifa edilemez. İnanan her müslüman bunu böyle bilir ve böyle kabul eder. Halife 'Abdu'l-Melik, zühdü

141 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, II.32.

142 Aynı yer.

143 Bkz. s. 64-65.

takvası ve ibadetiyle tanınmış, âlim, fakih ve fazîlet sâhibi bir kimdesir. Bir gün minberden halka şöyle hitap etmiştir: “Ey nâs! Allah bir takım hadler ve farzlar koymuştur. Eğer günah işlemekte devam eder ve onu artırırsanız, biz de sizinle kılıç başında biraraya gelecek kadar bunun cezasını artırırız”¹⁴⁴.

İşte, Goldziher, Allah'ın emirleri karşısında bu derece hassas ve şiddetli olan bir halifenin, hacc mahallini değiştirip değiştiremeyeceğini ve Zuhrî gibi bir imama Hazreti Peygamberin ağzından hadîs uydurması için emir verip veremeyeceğini idrak edememiştir. Belki de bu, İslâmî inanç ve imandan nasibi olmayanların idrak edebilecekleri bir husus değildir. Diğer taraftan Zuhrî, bu çeşit bir emir almış olsa bile, biraz önce işaret ettiğimiz inançtan yoksun bir kimse değildir ki bu emri yerine getirsin. Halifelere yakınlığı ne derece sıkı olursa olsun, onların İslâm'a aykırı arzularına boyun eğecek kadar uysal bir insan olmadığını şu hâdise de açıkça isbat etmeğe yeterlidir:

Bir gün Suleymân İbn Yesâr, Halife Hişâm İbn ‘Abdi'l-Melik'in huzuruna çıkar. Halife ona “içlerinden elebaşılık yapan kimseye büyük azâb vardır” meâlindeki âyet (Nûr sûresi, 11) in manâsını sorar ve “bu elebaşı kimdir?” der. Suleymân İbn Yesâr “bu, (münafıkların başı olan) ‘Abdullah İbn Ubeyy İbn Selûl'dur” deyince, Halife “yalan söylüyorsun; o ‘Alî İbn Ebî Tâlib'tir” diye mukabelede bulunur. Suleymân ise Halifenin gazabından korkarak “Emîrul mu'minin daha iyi bilir” der ve huzurdan çıkar. Daha sonra Hişâm, aynı suali Zuhrî'ye sorar; ondan da ‘Abdullah İbn Ubeyy cevabını alınca, aynı şekilde “yalan söylüyorsun; o ‘Alî'dir” der ve Zuhrî'yi muaheze etmek ister. Ne var ki Zuhrî, Suleymân İbn Yesâr gibi Halifeyi tasdik etmez ve ona şu karşılığı verir: “Ben mi yalan söylüyorum? Dikkat et! Allah'a yemin ederim ki, gökten bir nida gelse ve Allah'ın yalanı helâl saydığını bildirse yine yalan söylemem. Bana, ‘Urva İbnü'l-Velîd, Sa‘îd İbnü'l-Museyyib, ‘Ubeydullah İbn ‘Abdillah ve ‘Alkama İbn Vakkâs, hepsi de ‘Â'îşe'den rivayet ettiler: Bu elebaşı ‘Abdullah İbn Ubeyy İbn Selûl'dur”¹⁴⁵.

Halifeye, haktan uzaklaştığı zaman “dikkat et!” ibaresiyle terceme edebileceğimiz *lâ abâlek* sözünü sarfetmekten çekinmeyen, sonra “Allah helâl kıl-sa bile yine yalan söylemem” diye haykıran bir imam, halifenin emriyle hadîs uyduracak, sonra da bunu Hazreti Peygambere isnad edecek? Bu, her halde İslâmî imanın mahiyetini bilmeyenler için geçerli olabilecek bir davranış olsa gerekir. Aksi halde bunu başka türlü izah etmek mümkün değildir.

144 Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I.323.

145 Ebû Nu‘aym, *Hilye*, III. ; ez-Zehbî, *Târîh*, V.

Zuhrî, Hicretin 124 üncü senesi Ramazan ayında vefat etmiş ve Hicâz ile Filistin hududunda Şağb ve Bedâ vadileri arasında Edâmâ denilen kendi çiftliğinde defnedilmiştir¹⁴⁶. Vefatından önce, Mescid-i Nebevî'de oturup halkı irşad etmesi istenmişse de o, âhreti için zühdünü artırmak maksadıyla çiftliğine çekilmeyi uygun görmüştür¹⁴⁷.

Hadîsleri, Ebû 'Abdillah Muḥammed İbn Yahyâ İbn 'Abdillah İbn Hâlid İbn Fâris İbn Zu'eyb ez-Zuhlî en-Neysâbüri (Ö.258) tarafından iki cild halinde ve büyük bir gayret sarfıyla toplanmıştır. *Ez-Zuhrîyyât* denilen bu eser büyük bir değeri haizdir¹⁴⁸. Ebû 'Alî el-Ḥasan İbn Muḥammed el-Mâsercîsî de Zuhrî'nin hadîslerini toplamış ve ez-Zuhlî'ye yaptığı ilâvelerle kitabını daha da genişletmiştir. Bu zat, Zuhrî'nin hadîslerini su gibi biliyordu¹⁴⁹. Keza Ebû Bekr Muḥammed İbn Mihrân en-Neysâbüri el-İsmâ'îlî (Ö.295) nin de, onun hadîslerini cemedan bir kitabı vardır.

Zuhrî'nin yer aldığı bazı isnadlar *eşahḥu'l-esnânîd* (isnadların en sahihi) vasfıyla belirtilmiştir. El-Ḥâkim Ebû 'Abdillah en-Neysâbüri'nin de dediği gibi¹⁵⁰, her sahabînin tâbî'undan bazı râvileri, bu râvilerin de etbaları vardır. Bunlar umumiyetle şîka (güvenilir) olan kimselerdir. Bir isnad hakkında *eşahḥu'l-esnânîd* hükmünün verilmesi yalnız sahabiye göre değil, onun müteâkıp nesillerdeki râvilerine göre mümkün olur. Bu itibarla, meselâ 'Omer İbnü'l-ḥaṭṭâb'tan gelen hadîsler için gösterilen en sahih isnad Zuhrî ('an) Sâlim ('an) ebîhi ('an) ceddihi isnadıdır. Bunun gibi, Ebû Hurayra'dan gelen hadîsler için Zuhrî ('an) Sa'îd İbnü'l-Museyyib ('an) Ebû Hurayra; 'Â'îşe'den gelen hadîsler için Zuhrî ('an) 'Urva İbnü'z-Zubeyr ('an) 'Â'îşe; Enes İbn Mâlik'ten gelen hadîsler için Mâlik İbn Enes ('an) Zuhrî ('an) Enes İbn Mâlik isnadları, *eşahḥu'l-esnânîd*'tendir¹⁵¹.

146 İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III.318.

147 *Ez-Zehbî, Târîḥ*, V.141.

148 El-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustaṭrafe*, s.72.

149 Aynı yer.

150 *Ma'rîfet'ulümi'l-ḥadîs*, s.54-55.

151 Aynı yer.